Национальная библиотека Республики Тыва

Хүндүлүг номчукчулар! Республиканың амыдыралындан чыда калбас дизиңерзе, «Шын» солунну чагыдып алыңар!

ЧАГЫДЫЛГАНЫҢ ӨРТЭЭ: хууда чагыдыкчыларга 2002 чылдың ийиги чартыында –
185 рубль, 3 айда — 93, 1 айда — 31 рубль.
Организацияларга 6 айда — 238 рубль, 3 айда — 119 рубль.
Экспресс чагыдылганы неделяның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур силер.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 64 (16522)

2002 чылдың ИЮНЬ 6, четверг

Ат салган шагы 18.20
Садар өртээ 3 рубль.

БҮГҮДЕГЕ ХҮНДҮТКЕЛДИГ ГЕШЕ ДЖАМПА ТИНЛЕЙ!

Силериң 40 харлаан хүнүңер таварыштыр чүректиң болгаш сеткилдиң ханызындан байыр чедириишкинивисти хүлээп ап көрүңер.

Бистерни Силериң-биле делегейге хамаарыштыр көрүжүвүс болгаш чүгле угаанныг мерген кижи, кижизиг ниитилел, эпнайыралдыг күрүне, төнчү чок дириг чурттарганың чаңгыс ниити куржааннче кирип шыдаар кижиге ынакшыл, бодунуң Черинге ынакшыл — чурттарганың дазылы, өзээ деп чүвени медереп турарывыс каттыштырып турар.

Боттарыңарның өөредиңер, мөргүлүңер-биле улустарны шажын-чүдүлгеже, сүзүглелче оттуруп, боттарыңарның үлегериңер-биле материалдыг чүүлдер кижилерге кезек үеде херек, а арыннүүр болгаш төлептиг чорук кижини база ооң салгалын кезээ мөңгеде камгалап, алдаржыдып деп чүвени көргүзүп чоруурунарга өөрүп чоруур бис.

Сарыг шажынның идеологиязы кижи төрелгетенниң төөгүзүнде келир үелиг база бүгү талалыг, ол бистиң Тывавыстың чаагай чоруу дээш үлүүн киирип турар, чүге дээрге тайбыңны болгаш шыдамык чорукту кижизидеринге кончуг улуг салдар болуп турар болгай.

Силериң республикавыска кээп турарыңарга кезээде өөрүүр бис.

Силерге кадыкшылды, чогаадыкчы узун назынны, улустарның чурттарганын мерген болгаш чаагай чоруктуң негелделеринге төлептиг кылыр дээн күзелиңер боттанырын күзээр-дир бис.

Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.ООРЖАК.
2002 чылдың июнь 5.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Кызыл хоорайның мэриниң — Кызыл хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларын эрттирер дугайында

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 10 үүлүнүң 1 пунктузун, Тыва Республиканың Конституциязының III үүлүнүң 3 кезээн база "Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 6 үүлүнүң 1 болгаш 3 пунктуларын удуртулга болдургаш, **доктаадырым болза:**

1. Кызыл хоорайның мэриниң — Кызыл хоорайның чагырга даргазының соңгулдаларын 2002 чылдың октябрь 13-те эрттирер.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2002 чылдың июнь 5.
№ 25

Ак-Довурак хоорайның чагырга даргазының катап соңгулдаларын эрттирер дугайында

Тыва Республиканың Конституциязының III үүлүнүң 3 кезээн, "Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 63 үүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларын удуртулга болдургаш, **доктаадырым болза:**

1. Ак-Довурак хоорай чагырга даргазының катап соңгулдаларын 2002 чылдың сентябрь 22-де эрттирер.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2002 чылдың июнь 5
№ 26.

ТР-ниң Чазаанда

ШЫҢГЫЫ НЕГЕЛДЕНИ ТУРГУСКАН

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы июнь 4-те болуп эрткен. Ооң ажылынга Тыва Республиканың Чазааның кожууннарда, хоорайларда девискээр эргелелдериниң удуртукчулары, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары киришкен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак хуралдың эгезинде хүн чурумунда кирген республиканың политиктиг, социал-экономиктиг амыдыралының бүгү адырларынга хамаарыштыр чугула айтырыглар киргенин Чазак кежигүннеринге дыңнаткан. Ылаңгыя 2002 чылда узун хуусаада кадрлар белеткээриниң хемчеглерин база 2001 чылда РФ-тиң ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче абитуриентилерниң шылгалдаларын анализтээринге хамаарышкан айтырыгга Ш.Д.Ооржак элээн доктааган.

Чазак Даргазы республиканың Өөредилге болгаш эртем талазы-биле күрүне комитединиң ортумак болгаш дээди эртемниг кадрлар белеткээриниң талазы-биле ажылынга таарзынмаанын чугаалаан. Ол ук комитеттиң удуртукчулары өөредилге олуттарынга хамаарыштыр чагыглар киирерде, чүгле телефон таварыштыр ажылдап, Москва, Санкт-Петербург хоорайларның өөредилге черлеринге боттары сургакчылар барып, дириг чугаа-биле дугуржулга чорутпайн турарынга таарзынмаанын илереткен.

Амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар эртемнер аайы-биле бедик мергежилдиң тускай эртемниглерин чедип алырда, чүгле Сибирьниң эвес, а Россияның Европа талазының өөредилге черлеринге өөредилге олуттарын дугуржуп алыры чугула дээрзин Чазак Даргазы айыткан.

Бо чылдың күскү айларынга чедир хуусааны ТР-ниң өөредилге болгаш эртем талазы-биле комитетке бергеш, ынчан өөредилге талазы-биле кадрлар белеткээриниң талазы-биле түңнелдерни дыңнаар. Байдал ол-ла хевээр болур болза, ук комитетти дүжүреринин дугайында айтырыгны турузарын аңаа чугаалашкан.

Бистиң корр.

ЧОГУМЧАЛЫГ ШИИТПИРЛЕТТИНГЕН

Июнь 4-те ТР-ниң Чазааның Бажыңынга "Красноярскэнерго" акционер ниитилелдиң чиңгине директору Михаил Васильевич Кузичев, ооң оралакчызы, саңхөө талазы-биле директор А.В. Никитин, чиңгине директорнуң оралакчызы корпоративтиг башкарылга талазы-биле директор В.С.Евимов олар-биле ТР-ниң Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак, экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Сапова, энергетика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Н.О.Даңзы ужурашкан.

Аңаа чугаалашкан кол айтырыг "Тываэнергону" эде тургузарының дугайында болган. Эде тургузуушкуннуң кол схемазын ийи тала бүгү тала-биле өөренип көрүп, чаңгыс аай хүлээп көрүүшкүннү чедип алган. Ийиги кол айтырыг ЧЭТ-ти делгемчидеринге хамаарышкан. Хөй түңнүг акша-хөреңги-биле холбашкан болурга, бо айтырыгны РФ-тиң Чазааның деннелинге шиитпирлээри көрдүнген. Дараазында айтырыглар өре-шире, кадрлар дугайында болган. Айтырыгларның кол нуруузу чогумчалыг шиитпирлеттинген.

ЧААРТТЫНГАН КӨВҮРҮГ

• Июнь 11-де ажыглалга кирер •

"Тываавтоорук" эргелелиниң начальниги Салчак-оол Саянович Санаа июнь 5-те массальг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Кызыл хоорайда Енисейни кежир көвүрүгнүң ийи чыл иштинде уламчылаан септелгези төнер чоокшулаан. Ынчангаш чамдык бедик албан-дужаалдыг кижилерниң аразында: "Көвүрүгнүң септелгезин мен чоруткан мен" — деп, турар даргалар көвүдээн. Чамдык солуннарга шын эвес фактыларлыг материалдар-даа үнгүлээн.

Херек кырында 1963 чылда туттунган эрги көвүрүгнү түр хаарын-даа, ооң септелгезин-даа "Тываавтоорук" эргелели чоруткан. Бир эвес бо албан чери ук көвүрүгнүң септелгезин өйшаанда чорутпаан болза, ол бодунуң хөй тонна аар деңзизин угбайн, барып дүжүп болур турган. Ам көвүрүгнүң боду болгаш ооң туттунуп турар чагылары үндезини-биле чаарттынган. Көвүрүгнүң дооразы мурнунда 7 метр турган болза, ам 13,5 метр апарган. Ооң дөрт азыынга болат даштан кылган аттар турар. Көвүрүг хөлчок чараш болур. Көвүрүгнүң септелгезинге ниитизи-биле 135 миллион рубльди чарыгдаан. Септелгениң саң-хөө айтырыы Россияның автоорук албаны дамчыштыр хандыртынган. Ук акша-хөреңгини дугуржурунга ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың дузазы улуг болган.

Көвүрүгнүң ажыдыышкыны июнь 11-де хүндүскүнүң 11 шакта болур.

Борис ОНДАР.

КАРА ТУРАЗЫНДА ААЖЫЛААШКЫН

Электри дамчыдар шугумну үзе кезери хоойлуга дүүшпес

Май айның ийиги чартыында Тыва Республикада чонну электри энергиязы-биле хандырар "Тываэнерго" акционер ниитилел (даргазы С.Б.Сараев), күрүнеңиң каттышкан бүдүрүлгези "Тувкоммунэнерго" (даргазы В.П.Мельниченко) бүдүрүлгелериң талазындан кара туразында хамаатыларның болгаш чамдык ажыл-агый албан черлериниң чырык өртээн төлеп, төлевейн турары хамаанчокка электри энергиязы дамчыдар шугумнарын үзе кезер чоруу көвүдээн.

Ындыг чорук Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда электри күжү-биле ажылдаар дериг-херекселдерлиг ажыл-агыйларга улуг когаралды чедирип, эмнелгелерге аарыг кижилерниң кадыынга улуг айыылды тургузуп турган. Ук кара туразында аажылаашкынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак май 30-де Чазак кежигүннерин, энергетика, прокуратура ажылдакчыларын чыып хуралдааш, "Тываэнерго", АН-ниң, күрүнеңиң унитарлыг бүдүрүлгези "Тувкоммунэнергонуң" ап чорудуп турган хемчеглерин буруу шаап, аңаа хамаарыштыр шыңгыы ажылдарны кылып чоруткан.

Чырык үзе кезер чорук чамдык ажыл-агыйларга экономиктиг улуг когаралды, хуу чурттакчыларның амыдыралынга улуг бергедээшкиннерни таварыштырганын үстүнде чугаалаан болгай мен. Ылаңгыя хоорайда чурттап турар кижилер изиг аъшчем хайындырып ижер аргазы чок бооп, харын-даа соодукчуларга шыгжап турганы курлавыр аъш-чеми үрелип база-ла эвээш эвес когаралга таваржып турган. Ылаңгыя Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Каа-Хем кожууннарның электри дамчыдар шугумнарын шуут үзе кезипкен турганындан ук девискээрлерге чон хлеб чок артып каап турган.

Ук чырык өжүрүүшкүннеринден когараан чамдык албан черлеринге хамаарыштыр Кызыл хоорайга журналисчи истелге чорударын "Шын" солуннуң редакциязы меңээ дааскан.

Бир-ле дугаарында ТР-де Экономиканың баазалыг адырларында бүдүрүлгелери-биле ажыл чорудар эргелелдиң начальниги Вера Степановна Сидеевага чеде бердим. Ол меңээ дораан-на Тыва Республика электри энергиязын мөөңнеп садарының федералдыг рыногунга (ЭМСФР) 6 миллион рубль өрелиг деп тайылбырлады. Чырык үзе кезиишкини дээрге-ле чырык өртээ төлевейн турар хамаатыларга хамаарыштыр ап чоруттунган хемчеглер дээрзин делгереңгейи-биле чугаалап олурду. Ынчалза-даа ол бодал чок кылдынган хемчеглер соонда Кызыл хоорайда дыка хөй аъш-чем садыгларының соодукчуларга шыгжап турганы бараанары үрелген: Чижээ, чырык өжүрүүшкүннериниң түңнелинде "Новинка" садыгның сүттен кылган аъш-чеми, манчы аймаа үрелип баксыраан. Ооң когаралы 15 муң рубль болган. Колдуундала чырык өжүрүүшкүннеринден электри энергиязының өртээн чогуур үезинде төлеп турган бүдүрүлгелер, албан черлери, хамаатылар когараан.

Республиканы чырык-биле хандырып турар "Тываэнерго" АН-ниң даргазы С.Б.Сараев Красноярскиден 1 киловатт шакта ажыглаар электри энергиязын 6,9 көпеек-биле садып алгаш, ону республиканың чурттакчыларынга 28 көпеекке, ажыл-агый албан черлеринге 40,4 көпеекке садып турар.

Ажык-кончаа аргазы-биле ынчаар киирип алган орулгазындан олар шалың ап, кывар-чаар материалдар, электри дамчыдар сывырындак демирлер садып ап турар дээрзин Вера Степановна чугаалады. Моон-на илдең ышкажыл. Чырык үзе кезиишкини дээрге-ле чондан акша-көпеек ушта шаап (өрезин негеп) алырының дээштиг аргазы бооп турары. Бир эвес С.Б.Сараев, В.П. Мельниченко чонну электри энергиязы-биле болур-чогуурубиле хандырар сорулга-биле ажылдап турган болза, чон ортузунга чырык өртээниң төлээриниң чугулазының дугайында профилактика ажылын калбаа-биле чорудар турганнар ийик. Ынчан олар чон ортузунга чырык өртээн долузу-биле төлээр чорукту чедип ап-даа болур турганнар. Чон-биле ажыл кылбайн, чырык үзе кезери дээрге, үгле акша-көпеекке харамдыккан, чоннуң хереглелин камгалаарының дугайында РФ-тиң Хоойлузунга удур кем-херек үүлгедии-дир.

Ам чырык өжүрүүшкүннеринден кандыг кижилер когарап турганын көрүптээлиңер. Мээң мурнумда республика эмнелгезиниң перинатальдыг төвүнүң улуг эмчизи Орлан Николаевич Суван-оол олур. Ооң удуртуп турары перинатальдыг төп — электри энергиязы-биле ажылдаар нарын аппаратуралар-биле дериттинген,эң кадыы багай, чүрээ, өкпези, бүрээ аарыг, хан базыышкыны улуг, божууру берге иелер божудар улуг харыысалгалыг эмнелге. Апрель 2-ниң хүнүнде эртенгиниң 4 шакта Кандаурова деп кадыы аргажок багай, иштиг херээженниң эъди аарып эгелээн. Бо херээженниң анаа божууру берге, аңаа кезиишкин кылыры негеттинерин эмчилер билир турган. Ону кезиишкинге белеткеп турда, эртенгиниң 5 шакта чырык хенертен өже берген. Ыя аразында иштиг херээженниң эъди улам аарып, ханзырап эгелээн. Чаа төрүттүнер чаштың болгаш иениң амы-тыны айыылда апарган. Эмчилер чырык-даа кыварын манавайн, лаалар кыпсып, фонарылар чырыдып алгаш, кезиишкин кылып кирипкен. Чырык чок болганы-биле наркоз аппарады ажылдаваан. Үрүп, чайып, бүгү-ле чүүлдерни хол-биле кылып турган, ие биле чаштың амы-тынын кестиң кырындан камгалап алганнар. Ол хүн чырык ук эмнелгеге 10 шакка чедир кыппаан. Апрель 3-түң дүнезинде 2 шакта Ооржак деп хан базыышкыны улуг иени божудуп турда, база-ла хөй хан төктүп, улуг бергедээшкиннер эгелээн. Ыя аразында база-ла чырык өже берген. Буянныг эмчилер ие, чаштың амы-тынын лаа чырыынга алыр ужурга таварышкан. Ооң кадында вертолет-биле ырак кожуундан аргажок берге байдалдыг ие Доржуну ук эмнелгеге эккелген. Бергедеп келген иеге баштайгы эмчи дузазын, шинчиишкинни база-ла лаа кыпсып, от шап тургаш чорутканнар. Чаян бооп, ол херээжен эртен чырык хып келгенде, божаан.

Шак ол чырык өжүп турар үелерде перинатальдыг төптүң эмчилеринге дыка берге болган. Кадыы багай иштиг иелерден аңгыда, ук эмнелгеге чедир боттанмаан, эмин эрттир эрте төрүттүнген чаштарны электри энергиязы-биле чылдыр тускай температуралыг (иезиниң иштиниң чылыы дег) кювез (инкубатор-даа дээр) деп херекселдиң иштинге азырап ажаап турган. Чырык өже бээрге, ындыг чаштарны доңурбас дээш, эмчилер оларны кювезтен уштуп, кылыннадыр шарып, чылыг суглуг грелкалар-биле чылдып шаг болганнар. Оон ыңай чамдык эмин эрттир эрте төрүттүнген кошкак чаштар боттары тынып шыдавас, тускай өйлеп каан аппарат дузазы-биле оларны тындырар турган. Чырык өжүп кааргa, ындыг аппараттар ажылдавастай бээрге, берге уругларны эмчилер аастарының дузазы-биле тындырыышкынны дыка оваарымчалыг кылып турганнар.

Май 28-те Кызылдың № 1 божудулга бажыңынга хүндүскүнүң 12 шакта Монгуш деп херээжен кезиишкин дузазы-биле бергедеп божаан. Чаш төл үгле уштунуп келирге, чырык өже берген. Амы-тыны кес кырында чыткан иени тындырып турган наркоз аппарады ажылдавайн барган. Чаян бооп, анестезиолог-рениматолог эмчи Софья Павловна Коптева кончуг дүрген ыңайлап бар чыткан иени трубка дузазы-биле бодунуң тыныжы-биле тынгарып эгелээн. Бичии-ле болза халап бол часкан. Бергедээн иениң ханының базыышкыны 60 чедир бады барган. Улуг күжениишкин-биле ооң тыны алдынган.

Бо ийи эмнелгениң өрези чок, чырык өртээн чогуур өйүнде төлеп турарлар. Ийи-чаңгыс кижилерниң акша-көпеекче тын харанган, бодал чок хөделиишкиннери кем чок иштиг иелерниң, чаа төрүттүнер чаштарның амы-тынынга кайы хире улуг айыылды тургузуп турганын бодааргa безин коргунчуг-дур.

Тыва Республиканың кожууннарында-даа, Кызыл хоорайда-даа кижи саны, Россияның өске регионнарынга деңнээрге, дыка эвээш болгай. Чырык өртээ төлевейн турар кижилерни салаа базып санап болур. Ындыг турбуже, чырык өртээн чогуур үезинде төлеп турар кижилерни, организацияларны ылгап тодарадып албайн, хей черге когаралга таварыштырган херээ үүл? Бир эвес ол кара туразында кеземчеден когараан актыг чурттакчылар, албан черлери, бүдүрүлгелер когаралдарын эгидип алыры-биле прокуратураже билдириишкиннер киирип эгелээр болза, үстүнде адааным кара туразында дээргилерге берге-ле болур боор.

Борис ОНДАР.

Кысказы-биле

УРУГЛАР ОЛИМПИАДАЗЫ

Июнь 1-де Арат шөлүнге ТР-ниң күрүнеңиң спорт комитеди биле школадан дашкаар өөредилге төвү спортчу оюннарны организастап эрттирген. Ролликтерге чаржыры, чадаг чарыш, шыдыраа, хол басчыры (армреслинг), дарт (бөмбүк чууктаары) дээн ышкаш мөөрейлерге уруглар киришкеш, 400 ажыг кижи шаңналдыг черлерни алган.

СУМО МАРГЫЛДААЗЫ

Эрткен неделяда болуп турган Россияның бирги чери дээш сумо маргылдаазындан бистиң спортчуларывыс ээп келген. Сайын-Белек Тумат 80 кг деңзилиг мөгелер аразынга Россияның сумога шыырак мөгези деп бодун көргүзүп, алдын медальдыг чаныып келген. Ол-ла деңзиге Ким Седен-оол үшкү черни ээлээш, хүлер медальдыг, херээжен мөгелерден — Кара-Кат Монгуш (65 кг) база хүлер медальдың эдилекчизи болган. Сумога РФ-тиң алдарлыг тренери атты Родислав Алаш-оолович Монгуш, алдарлыг спорт мастери атты Аяс Монгуш, делегей чергелиг спорт мастери атты Каң-Демир Куулар чаалап алгаш келген.

"АЗИЯ ТӨВҮ" ШАҢНАЛ ДЭЭШ

Июнь 8-9 хүннеринде Херел спортзалынга болур "Азия төвү шаңнал" дээш хостуг хүреш маргылдаазынга Тыванын спортчулары белеткенип турар. Хүрешке сонуургалдыгларны мөгелеривисти деткип кээп көөрүн дыңнаттывыс.

ЛАУРЕАТТАР

Эрткен чылын түрк дылдыг аныяктарның фестивалындан Юлиана Ондар биле Аяс Данзырын дээди шаңналды эккелген болза, бо чылгы фестивальга Владимир Копуш биле Чака Хаос бөлүк лауреаттар бооп, багай эвес түңнелдиг киришкеш келген.

ЧҮГЛЕ ЧАРТЫЫ КЕЛИР

Москвада дээди өөредилге черлерин доозуп турар Тыванын студентилериниң үгле чартыы Тываже бо чылын ажылдап чедип келир.

Тывага келир 10-11 доозукчуларның аразында Айлана Сат — экономист, Долаана Монгуш — лаборант, Севиль Товуу — үндүрүг талазы-биле мергежилдиг, Анжела Ховалыг — банк херээ, Айдысмаа Ооржак — чер кадастры, Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының академиязының 5 доозукчузу келир.

Артканнары өөредилгезин аспирантурага уламчылаары-биле найысылалга артып каарын дыңнаткан. Амгы үеде Тывадан 250 хире студентилер өөренип турар болза-даа, үгле 181 кижи албан езузу-биле Тыванын студентизи деп санаттынып турар.

ЭРТЕМДЕННЕР ШЫЛГАЖЫР

Эртем ажылдакчыларының аразында кады ажылдажылганы улам быжыг болдурары-биле июнь 7-де Тыванын эртемденнери эртем-практиктиг конференция эрттиргеш, 8-9 хүннеринде Көк-Тей деп черге спортчу маргылдааларга боттарын шылгажырлар.

ЧАПТАНЧЫГ ДАҢГЫНАЛАР

Июнь 8-те республиканың 5-6 харлыг чаптанчыг даңгыналарының мөөрейи болуп эртер. Оларның улуг угбаларындан дудак чок боттарының талантызын бараалгадып турарын мооң мурнунда эрткен мөөрейден сактыр боор силер. Ынчангаш бичии чарашпайлар мөөрейин сонуургап көөрүн сүмелеп тур бис.

АЪТТАНЫПКАН

Чечен-оол Монгуш Якутск хоорайга болур Европа чемпионадынче аъттаныпкан. Чаңгыс чер-чурттуувустуң тренери Радислав Монгуш чоокта чаа Россияның алдарлыг тренери деп атты алган. Чечен-оол база катап Тывазынче алдын медальдыг ээп кээрин күзеп каалы.

8-ТЕ ЧОРУПТАР

Ыдыктыг башкы Геше Джампа Тинлей Тыванын чүдүкчүлеринге солун лекцияларны номчааш, июнь 8-те эртен чоруптар. Ынчангаш башкының номунга орбаан улус далажыңар. Ам-даа ооң буянныг өөредиин дыңнаар үе бар.

Айлаң ДАРЖАА.

КОНКУРС

АҢАА КИРЖИҢЕР

Кем-херек үүлгедиишкинери-биле, арага продукциязын болгаш наркотиктерни хоойлудүрүм барымдаалавайн садар чорукка удур демиселдиң айтырыгларын эң эки чырыдары дээш журналистерниң республика конкурузун эрттирер дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Ооң кол сорулгазы — кем-херек үүлгедир чорук, арага продукциязын болгаш наркотиктерни хоойлу-дүрүм барымдаалавайн садып-саарар чоруктар-биле демиселдиң чугула айтырыгларын чырыдар талазы-биле журналистерниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидери. Бо таарымча чок болуушкуннарның когун үзүп, ону ажып эртеринге хөй-ниити организацияларының, өг-бүленің, ниитизи-биле республиканың чурттакчы чонунуң ролюн бедидери.

Ук конкурсту **бо чылдың декабрь 15-ке чедир** чорудар. Солун, сеткүүлге чырыттынган, радио база телевидениеге дамчыттынган материалдарны республиканың Парлалга болгаш информация комитединче чорудар.

Шаңналдары:

Бирги шаңнал чаңгыс — 10000

Ийиги шаңнал ийи — 5000

Үшкү шаңнал ийи — 3000

Мактал шаңналдар үш — 1000 рубль.

Конкурска киржиринче чалап тур.

АМЫДЫРАЛДА "ДЫВААЖАҢ" ОРАНЫ

База бир хай-халап. Ол чүү деп?

Кайгамчык чараш чай келир. Кышкы хардан хосталган ховушөлдер, тайга-сыннар хуулгаазын каас-шиник хевин кедиптерге, ону көргеш, кижиниң карактарынга өөрүшкүнүң оду чайгаар-ла тыптып келир. Ынчан чайгы үениң элбек үнүштүг ховушөлдериндeн чон мал-маганынга сиген-ширбиилди, арыг агаарлыг тайга-сындан кат-чимисти, тоорукту белеткеп, кышты хүр ажарынга белеткенип эгелээр.

Ынчалза-даа амыдыраарының бир өске аргазы бар болу берген. Ол болза чайгаар үнген чыдыг чашпан (конопля) шөлдери-дир. Чай орту ажып чорда, ол быжып келир. Ынчан ажыл чок аныяктар, улгады берген акаалар болгаш херээжен улус ажы-төлүн эдерткеш, хоойлу-дүрүмден-даа кортпайн, уругдарының экти, хырнынга херек хөреңги ажылдап алыр дээш ооң бажын ууштап кириптер. Ынчангаш чон ындыг девискээрни "амыдырал шөлдери" деп адап алган. Олар хүнзедир ажылдааш, чыып алган "дүжүдүн" Саян артындан келген сайгарлыкчыларга дужаагаш, акша-төгерикти ажылдап ап турар. Ол чыдыг чашпан республиканың барык бүгү кожууннарында өзүп турар болганда, ону аныяк-өскен бодунга ажыглап эгелээни — келир салгалдарывыска дүмбей дүннү оштап турар. Делегейде наркотиктиг бүдүмелдерге хамаарыштыр эң шыңгыы демисел шагда-ла чарлаттынган, ынчангаш ону калбартып чоруткан.

Суму. Адазы-биле оглу камуфуляж (шагдааларга туттурбазы-биле) идик-хевин кеткеш, кара даң бажында "амыдырал шөлүнче" ажылдаары-биле үнүпкен. Оларның хүнзедир чиир хүнезини арбай далганы, кола иштинде сүт. Адашкылар дүш чоокшулап келгиже иелээ демниг ажылдаан. Оон дыштанып алыры-биле олурупкаш, "согар чүвезиниң" (конопля чулуун) шынарын хынап тыртканнар. Дээштиг болган. Элээн болганда, оглу ушкан кара-сээктерни көрүп алгаш, "Вертолеттарны көр даан, ачай, дааштыг деп чүвезин" деп хөлчок каттырган орган. Ачазы аңаа харыы бербейн, кайгамчык чараш тоолзуг оранче шымны берген олурган. Ол янзы-бүрү өң чүзүннүг, өскерлип турар, кижи ышкаш чоон үннер-биле ботботтарының аразында чугаалажып турар чук-даа, демир-даа аттарны көрүп, оларны тудуп чадап шаг болган. Оон ол оглунга: " Бо аттарны тут, оглум, суурга баргаш, баглап алыр-дыр боларны" — деп ол-бо туткуланып олурган. Дүш эрте берген. Оглу бажы аарып, суксап оттуп келгеш көөрге, адазы шимээн чок, удаан ышкаш чыдар болган. "Дүрген тур, орайтаваанда бир коробкадан (оттуг-ыяш ишти) дүрбүп аалы" — деп кыйгырарга-даа, сураг. Шөлче "ажылдап" үнериниң мурнунда "кожаларындан "технарь" ишкен кижи, наркотиктиң уламындан мөчүй бергенин оглу кайын билген деп аан. (Бо болза херек кырында болган болуушкун-дур).

РАЯ — кайда-даа ажылдавайн турар, чүгле ада-иезиниң пенсиязы-биле амыдырап чоруур аныяк хереэжен. Ол база ада-иези-биле катай шагдаалардан чаштына аарак, ховуже барык хүннүң чыгыы барып, "ажылдап" турар. Ол чашпан дүрбүүрүнүң мурнунда холун, та чүге чүве ийик, артыжап алыр чаңчылдыг. Оон ол бир "косякты" (таакпы-биле холаан марихуананы) тыртып алгаш, ажылдаарынга ынак.

"Плантациядан" орай кежээ чанып келген кижилерниң өөрүшкүзү кедергей, "кашты дүрбүп алдың?" деп бот-боттарындан айтыржып, эртен кайы душче баарын база дугуржуп алырлар. Дүн дүжери-биле наркотиктиг бүдүмелдер тырткаш, "чайлып" каан аттыг оолдар эрткен-дүшкен кижилерни кымчылап, бижектер чайып, кыжанып халдып эгелээр. Ээнзиргей бажың чанынга кара чааскаан аксындан ак көвүк төктү берген аныяк оол ол дүне боду ышкаш наркоманнарның холундан өлбезе, эртен база ховуже үнүп "ажылдаар".

Эрге-хоойлу органнары. ТРниң ИХЯ-зының кожууннарда килдистериниң ажылдакчылары "плантацияларга" кедеглерни база кылып чорудуп турар. Олар боттары ышкаш камуфуляж (шокар өңнүг) хеп кеткен хову ажылдакчыларын тудуп алыры-биле манап олурар. Эртежилерин хоюспайн, дигии-биле шөлче келген кижилерни бүзээлепкеш, байысаап эгелээр. Чон (оларның аразында улгады берген назылыг угбайлар, аныяк уруглар база бар) шагдаалардан салыптарын дилеп, "Ажыл-хожул чок-тур, оон өске канчап ажытөлдү азыраар бис, аштап-суксап чоруур чон-дур бис" — деп кээргел дилей бээрге, оларны шагдаалар салыптар таварылгалар тургулаар. А езулуг наркобароннар оларга туттурбас. Олар Саян артында ордуларлыг, каас-коя чурттап чоруурлар.

Эрткен 2001 чылдың июнь 28-тен июль 28-ке чедир республиканың бүгү кожууннарынга наркотиктиг бүдүмелдиг конопля үнүштерин узуткаарының айын чарлаан.

"Чыдыг чашпанны" узуткаарынга ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы 24 сиген кезер косилканы кожууннарга үндүрүп берген,а Чазак ол ажылга 900 муң рубльди аңгылаан. Кожууннарда чашпан өзүп турар 32 муң гектар черни комиссия хынаанының түннелинде, 17 муң гектар шөлде конопля өзүмнери хевээр болган. Наркотиктиг шөлден чүгле ниитизи-биле 14 хуу черни аштап-арыглааны илерээн. Ону хынаарынга суму болгаш кожуун чагыргаларындан тургустунган комиссия чамдык кожууннарда наркотиктиг өзүмнерни узуткаарынга ажылды чорутпаан деп түннелди үндүрген.

Наркология. Эрткен чылдың даңзызы-биле республиканың наркология эмнелгезиниң учедунда наркоманиядан аараан 977 кижи турар. Оларның аразындан 812 кижи гашиш тыртар, 165 кижи героин сыккыртынар. Героин деп коргунчуг наркотикти колдуунда Бии-Хем, Каа-Хем, Улуг-Хем кожууннарда чурттап чоруур наркоманнар ажыглап турар. Наркотиктиг бүдүмелдерни (кандыызын-даа) ажыглап турар учетта кирген наркоманнарның кожууннар аайы-биле саны мындыг: Кызылда — 505, Кызыл кожуунда — 69, Улуг-Хемде — 74, Ак-Довурак хоорайда — 39, Бии-Хемде — 35, Таңдыда — 30, Каа-Хемде — 39, Бай-Тайгада — 38, Барыын-Хемчикте — 37, Чаа-Хөлде — 23, Тес-Хемде — 17, Сүт-Хөлде — 7, Тожуда — 6, Эрзинде — 6, Мөңгүн-Тайгада — 4, Өвүрде — 3. Ынчалза-даа бо даңзыже кирбейн турар наркоманнарның сан-түңү билдинмес. Наркотиктер-биле демиселдиң кыска сан-түңү мындыг. Наркотиктер-биле хамаарышкан кем-херек үүлгедиглерин 727 кижи кылган. Наркотиктер чыып алгаш, кадагалаан улустуң саны 469 кижи.

Наркотиктиг бүдүмелдер саарылгазы — наркобизнес Россияда быжыг дазылдыг болганындан республика чонунуң түреңги амыдыралдыг кезээн бодунуң четкизинге ораай шаап алганы амыдыралывысты тамыже улам кудуладырының база бир хай-халавы болу берген.

Игорь ДАМДАК.

Чер — чемгерикчивис

ООҢ БҮРҮТКЕЛИ

Дүүн Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң комитединге "2002 чылда РФ-тиң Чер кодекизин боттандырар талазы-биле ап чорудар хемчеглериниң дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың май 29-та үндүрген 328 дугаар доктаалының дугайында, межевание азы чер аразының дилиндээниң база бо чылын суурларның шөлүн инвентаризастаарының дугайында дээш, өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр хурал болган.

Хуралдың ажылын Чер комитединиң удуртукчузунуң оралакчызы Прокопий Владимирович Халагаев башкарып эрттирген.

Хүн чурумунда көрдүнген айтырыгларга хамаарыштыр илеткелдерни Тыванын шимчевес өнчү бүрүткээриниң талазы-биле регионалдыг төптүң специализи С.В.Тюлюш, күрүнеиң өнчү комитединден В.С.Долмажап, чер шинчилелиниң талазы-биле Чөөн-Сибирь гопроземиниң Тывада салбырының директору Н.И. Сакурин, Кызыл хоорайның чер комитединиң даргазы Л.М.Седен дээш, өскелер-даа кылган.

Көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан адырларның бирээзинге черниң ажыглалы болгаш ооң камгалалы хамааржыр. Чер кодекизинде черни камгалаар, ону көрдүнген, доктааттынган чурумун езугаар чөп ажыглаар талазы-биле улуг кичээнгейни салып турар. Албан организация черлериниң, хоорай, суурларның, одар-белчиирлериниң, тарылга шөлдериниң, арга-арыгларның, аржаан сугларның девискээрлерин бокталдырар, хирлендирер чоруун болдурбас дээш, тус черлериниң эрге-чагырга органнарының, тускай эрге-дужаал ээлеп турар кижилериниң, күрүне албан черлериниң бо ажылды күштелдирери-биле чогуур хемчеглерни алыры чугула.

Хуралга санал бергеннериниң чугаазындан алырга, чер участогун ажыглаарының бүгү-ле эргелери федералдыг хоойлу-биле чергелештир, күрүне тургузуунуң дугайында бүрүткелди эрткен турар ужурлуг. Күрүне тургузуунуң дугайында бүрүткел чок болза, ону ажыглалга киириштирип болбас. Ынчангаш аңаа күрүне бүрүткели азы чер участогунуң адрези, шөлү, кандыг категорияга хамааржыры база кандыг хевирге ажыглаары дээш, өске-даа үүлдер хамааржыр.

Черни садар деп дугурушкан болза, керээге таңма албан турар, таңма чокта долдурган документ күш чок болур. Ынчангаш удур-дедир садыглажылга кылырының объектизи чүгле күрүнеиң кадастр учедун эрткен чер участогу бооп болур. Чаа чер кодекизинде көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлериниң садыглаашкыны көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлериниң ээлчештирилгезиниң дугайында федералдыг хоойлуга таарыштыр кылдынган.

Бир эвес көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер сорулгалыг чер ап турар болза, ол кижи албан чогуур документини чыып долдурар ужурлуг. А бистиң херек кырында алыр болза, кожууннарда документ долдурарының талазы-биле ажыл кошкак чоруттунуп турарын хуралга демдеглээн.

Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, чер кодекизин херек кырында боттандырары дээрге кижи бүрүзүнге тайылбыр ажылын чорудары-дыр.

Бистиң корр.

Барымдаалар

АРА ДҮШКЕН КАРА САГЫШ

Көскү төөгүчү болгаш чогаалчы Александр Николаевич Яковлев "Трумэнден Рейганга чедир. Ядролуг чүс чылдың доктриназы болгаш боттуг байдалы" деп номну 1984 чылда бижээш, барык 400 арынныг чогаалды номчукчуларга бараалгаткан. Ынчангы Совет Эвилелинге удур америк дайынзырактарның чогаадып турганы барымдааларны номчукчуларга бараалгаттывыс.

Хиросиманың болгаш Нагасакиниң хөй чүс кижилерин карак чивеш аразында узуткап кааш, аңаа өөрээни ол ыйнаан, америк шериг машиназы ядролуг халдаашкын программазын чогаадып эгелээн. "Америк шериг политиказын турГузарының үндезиннери" (1496/2) болгаш "АКШтың чепсектиг күштериниң стратегтиг концепциязы, чепсектиг күштерни ажыглаарының планы (1518)" деп шиитпирлерни АКШтың штабтар начальниктериниң каттышкан комитединге 1945 чылдың сентябрь 19-та болгаш октябрь 9-та хүлээп алган. Бо планнарны тургускан кижилер баштайгы согуушкунну ССРЭ-ге таварыштырарын кордап турган.

1945 чылдың октябрь айда штабтар начальниктериниң каттышкан комитеди атомнуг шинчилелдерни дүргедедирин, атомнуг бомбаны дүрген бүдүрерин негээн. **1945 чылдың ноябрь 31-де** чажыт планны езугаар Москваны, Ленинградты, Горькийни, Куйбышевти, Свердловскини, Новосибирскини, Омскини, Саратовту, Казаньны, Бакуну, Ташкентини, Челябинскини, Нижний Тагилди, Магнитогорскини, Пермьни, Тбилисини, Новокузнецкини, Грозныйны, Иркутскини, Ярославльди атомнуг бомба-биле бомбалаарын планнаан турган. А 1947 чылдың күзүнүнде атомнуг согуушкунга чүс хоорайны таварыштырар деп планнаан. Атомнуг бомбалаашкынның "Бройлер", "Фролик", "Хэрроу" деп планнарын тургускан.

1948 чылдың ноябрь 23-те СНБ-20/4 деп меморандумну хүлээп алгаш, "ССРЭ болза АКШка улуг айыыл таварыштырар кара чаңгыс чурт бооп турар" деп санаан. **ССРЭ-ге удур дайынны 1949 чылдың апрель 1-де** эгелээрин планнаан. Бар атомнуг бомбаларны үлетпүр төптерин узуткаарынга ажыглаар деп көрген. ССРЭ-ниң 70 хоорайларын атомнуг бомба-биле узуткаарын планнаан. Бомбалаашкыннарның белеткелин 1949 чылдың февраль 1-де доосканн турарын айыткан. Атомнуг 8 бомбаны Москваже, 7-ни Ленинградче, ооң соонда атомнуг 200 бомбаны болгаш анаа 25000 тонна бомбаны октаарын планнап турган.

1949 чылда генерал Х.Хармон баштаан тускай комитетти тургускан. Ук комитеттиң планын езугаар баштайгы атомнуг согуушкун кылгаш, 2 млн. 700 муң кижини узуткаарын, 4 млн. кижини балыг-бышкынга чедирерин баш удур көрген бооп турар.

1949 чылдың күзүнүнде Трумэн атомнуг бомбаны хөйнү кылырын негээн, "Оффтэкл" деп план езугаар ССРЭ-ниң 104 хоорайынга 220 атомнуг бомбаны чазылдырарын, 77 бомбаны курлавырга арттырарын көрген турган.

Америк дайынзырактар **ССРЭ-же оор езу-биле халдаарын** шиитпирлээн турган. Ону езугаар **дайынны 1950 чылдың январь 1-де эгелээрин** база кордаан. Совет 100 хоорайже 300 атомнуг бомбаны, анаа 20 муң тонна бомбаны октаарын планнап турган. Ол планның адын "Троян" деп адаан.

Оор езу-биле ССРЭ-же халдаашкын ооң 134 улуг хоорайының 118-ин узуткаар, 60 млн. кижини өлүм-чидимге таварыштырар, 645 аэродромдан адак-ла дизе, 240 артып болур деп планны чогааткан.

Ооң соонда **ССРЭ-же 1957 чылдың январь 1-де** халдаар планны база чогааткан. Ону "Дропшот" деп адаан. НАТО-нуң бүгү чурттары аңаа киржир ужурлуг турган. Бо планны езугаар Совет Эвилелинче атомнуг 300, анаа 250 тонна бомбаларны октааш, үлетпүрнүң 85 хуузун узуткаарын көрген. Ооң соонда шаап халдаашкынны уламчылааш, НАТО-нуң 164 дивизиязын дайынга киириштирер деп кордаан. Совет Эвилелин 4 зонага чарып, эжелеп алырын планнаан...

Тайылбыр: АКШ ССРЭ-ге удур дайын чорударының хөй санныг планнарын тургузуп турганын документилер езугаар автор бижээн. Моон алгаш көөрге, АКШ, шынап-ла, делегей шагдаазы болур дээш чажыт хөй санныг планнарны кылып турган-дыр.

Тыва Республикада медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулга дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2002 чылдың апрель 23-те хүлээп алган.

I эге. Ниити үүлдер

1 үүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы эрге-хоойлу езугаар таарыштырары

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы эрге-хоойлу езугаар Россия Федерациязының Конституция-биле, Тыва Республиканың Конституциязы-биле, хамаатыларның кадык камгалалының дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулга үндезиннери-биле, бо Хоойлу-биле, а ол ышкаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актылары-биле таарыштырар.

2 үүл. Бо Хоойлуда ажыглап турар кол-кол билиишкиннер

Бо Хоойлуда дараазында билиишкиннерни ажыглап турар:

медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулга — аарыгларны баш удур болдурбазын, эмнедип келгеннериң кадыының байдалын шинчиир, оларны эмнээр, сегидер, экиртир, аарый берген үезинде ону ажаап карактаар база кадыы баксыраанда, иштиг чоруур үезинде болгаш божуурда, эмнелге ачы-дузазын чедирери-биле холбашкан, медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң боттандырып турары өске-даа ажыл-чорудулга;

медицина талазы-биле хууда практика — медицина талазы-биле дээди болгаш ортумак эртемниг, юридиктиг эргелиг кижилер тургуспайн, сайгарлыкчы эрге-байдалдыг, хамаатыларның хууда акша-хөреңгилериниң күсели-биле азы бүдүрүлгелериң, албан черлериниң база организацияларының, ооң иштинде медицинаның камгаладылга организацияларының акша-хөреңгилериниң күселиби-биле кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет системаларының албан черлеринден дашкаар чарган керээлер-биле дүүштүр боттандырып турары, медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулга;

хууда медицина талазы-биле ажыл-чорудулганың субъектилери — эге тургузукчуларының, киржикчилериниң, кежигүннериниң аразында күрүне органнары, чок болза тус черниң бот-башкарылга органнары чок, медицина талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырары-биле чөпшээрелдиг медицина талазы-биле хууда организациялар (коммерциялыг болгаш коммерциялыг эвес), а ол ышкаш юридиктиг эргелиг улус тургуспайн, медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулгазын бот-тускай чорудуп турар хуу кижилер (хуузунда практикалап ажылдап турар эмчилер, фельдшерлер, медицина сестралары) болур;

медицина дузазы — аарыгны баш удур болдурбазынче база аарыгларны, бертингенин, хораннанганын тодарадырынче угланган, эмнээринче база аарыг улусту сегидип эмнээринче, иштиг чоруурунуң үезинде болгаш божупкан соонда үеде хайгаараарынче, божулганы хүлээп алырынче угланган хемчеглер бөлүү;

медицина талазы-биле дузаның стандарттары — медицина дузазынга болгаш ооң түңнелдеринге негелделериниң (нормаларның, дүрүмнериниң болгаш характеристикаларның) даңзызы;

медицина талазы-биле дузаның шынарының стандарттары — экономика талазы-биле тодаргай кызыгаарлаашкыннар үезинде чедирген, эң-не таарымчалыг алыс түңнелдерлиг болган, медицина талазы-биле дузаның чогуур деңнелин көргүзүп турар, негелделериниң федералдыг хоойлужудулга-биле доктаадып айытканы даңзылар;

медицина ачы-дузазы — медицина талазы-биле дузаның тодаргай хемчээли болгаш тодаргай өртек-хөлезини;

пациент (шинчидип келген кижи) — медицина ачы-дузазының хереглекчизи;

ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) — өг-бүленің кежигүннеринге оларның эр-кызы база назын-хары ылгал чокка, медицина-санитария талазы-биле хөй талалыг баштайгы дуза чедирер тускай белеткелдиг, медицина талазы-биле дээди эртемниг специалист;

медицина талазы-биле чурттакчы чонга дуза чедирип турары күрүне магадылалдарының (моон ыңай күрүне магадылалдарының программалары дээн) программалары — чурттакчы чонга медицинаның халас дузазын чедиреринiң хевирлерин, хемчээлин база негелделерин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актылары-биле чурумун доктаадып айыткан негелдези-биле бадылаан актылары.

3 үүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың сорулгалары болгаш принциптери

1. Кадык камгалал системазының күрүне база муниципалитет системаларының ажыл-чорудулгазы-биле кады медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулга болза, кадык камгалалының талазы-биле күрүне политиказын боттандырарынче, медицина талазы-биле ачы-дузаларның рыногун тургузарынче, хамаатыларга медицина болгаш медицина-социал дузазын чедирерин, медицина талазы-биле дузаның шынарын бедидеринге база медицина дузазынга чурттакчы чоннуң негелде-хереглелдерин долузу-биле хандырарынга экономика талазы-биле механизмнериң боттанылгазын хандырарынче угланган.

2. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы дараазында:

хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу езугаар сонуургалдарын сагыырының;

медицина ачы-дузазын (медицина талазы-биле дузаны) чедиреринiң салгал дамчыырын хандырарының;

кадык камгалалының талазы-биле медицинаның ажыл-чорудулгазының бүгүле субъектилеринге этиктиг чижек нормаларның чаңгыс аай болурунуң;

медицина талазы-биле бүгү-ле субъектилерге кадык камгалалының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга органнарының доктаадып айытканы, медицина дузазының негелделериниң, чижек-нормаларының, дүрүмнериниң, стандарттарының, медицина талазы-биле дузаның шынарының болгаш айыыл чок болурунуң стандарттарының чаңгыс аай болурунуң статистика талазы-биле отчеттаашкынны кылып тургузарының чаңгыс аай чурумунуң;

эмнедип келген кижиниң кадыынга хора чедирбези дээш Россия Федерациязының хоойлузу-биле база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр харыысалганың;

күрүне магадылалдарының программаларын боттандырарынга киржип турар, медицина талазы-биле ажыл-чорудулганың бүгү-ле субъектилериниң эргелериниң деңнелдеримей болурунуң кол-кол принциптеринге үндезилеттинер.

3. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери медицина дузазын көргүзерде, боттарының шиитпирлериниң аайы-биле хамаарышпас болур болгаш чүгле боттарының медицина талазы-биле көргүзүглерин, профессионал хүлээлгезин, Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларын удуртулга болдурар.

II эге. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы боттандырары болгаш ону таарыштырары

4 үүл. Медицина талазы-биле хууда организацияларны тургузары

1. Тыва Республиканың девискээринге медицина талазы-биле хууда организацияларны Россия Федерациязының хамаатылары болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери, а ол ышкаш даштыкы хамаатылар база хамааты болбайн турар кижилер федералдыг хоойлужудулга-биле доктаадып айыткан чурум езугаар тургузар эргелиг.

2. Медицинаның хууда организациялары медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы Россия Федерациязының база Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларында доктаадып айыткан чурум езугаар боттандырар эргелиг.

5 үүл. Медицина талазы-биле хууда практика езугаар ажылдаар эрге

Россия Федерациязының хамаатылары, хамааты болбайн турар кижилер Россия Федерациязының база Тыва Республиканың эрге-хоойлузунуң нормативтиг актыларынга дүүштүр медицина талазы-биле хууда практика езугаар ажылдаар эргелиг.

6 үүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң эргелери

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери:

1. Чөпшээрели езугаар доктаадып айытканы хемчээлдери-биле медицина дузазын көргүзер болгаш арга-сүмелерни бээр;

медицина документилерин федералдыг хоойлужудулга-биле база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле айтып доктааткан чурум езугаар тыпсыр;

айтып доктааткан чурум езугаар күрүнениң үлегер-майыының шыңгыы отчеттуг болурунуң медицина талазы-биле документилериниң хуудустарын ажыглаар;

бодунуң профессионал ажыл-чорудулгазын хандырары-биле федералдыг хоойлужудулга-биле доктаадып айыткан чурум езугаар күш-ажыл азы хамааты эрге-хоойлу керээлериниң негелделери-биле ажылдакчыларны хөлезилеп алыр;

профессионал ассоциациялар каттыжар эргелиг болур.

2. Хууда практика эртип ажылдаар эмчилер:

бодунуң эмнеп турган кижилерин шинчип турганының түңнелдери-биле таныжар болгаш медицина дузазын чедиреринiң дараазында бүгү-ле үеча-даларында эмнээшкин үезинде консультант (сүмелекчи) болуп киржир эргелиг;

медицина талазы-биле дузаны кады чедирери-биле медицина дузазын хууда чедирип турар өске субъектилер-биле каттыжып алыр эргелиг болур.

3. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери медицинаның ачы-дузазын хамаатылар-биле, организациялар, тус черниң бот-башкарылга органнары-биле, республиканың кадык камгалал эргелелиниң күрүне органнары-биле керээлерге үндезилээш, ооң иштинде күрүне магадылалдарының программаларының, ачы-буян чедиреринiң программаларының хемчээли-биле көргүзер эргелиг болур.

7 үүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың объектилериниң хүлээлгелери

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери:

дуза эрээн кижи-биле керээ база медицинаның дүрген дузазын чедирери-биле чөпшээрели бар-чогундан хамаарылга чокка, медицинаның дүрген дузазын аарыг кижиге халас чедирер;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле актыларын, тус черниң бот-башкарылга органнарының эрге-хоойлу талазы-биле актыларының доктаадып айытканы, медицина дузазын чедиреринiң чурумун база негелделерин сагыыр;

эмнедип келген кижиниң кадыының байдалын Россия Федерациязының база Тыва Республиканың кадык камгалал талазы-биле эргелел органнарының, муниципалитет тургузугларының кадык камгалал органнарының доктаадып айытканы чурум-биле дүүштүр көргүзүп турар медицина документизин бижип долдурар;

медицинаның статистиктиг отчеттарын доктааткан чурум-биле айтып кааны хуусааларында муниципалитет тургузугларының кадык камгалал органнарынга киирер;

ооң күзели-биле аңаа билдингир хевир-биле ооң кадыының баксыраанының байдалының, эмнээшкинниң сорулгаларының, аргаларының база хуусаазының, көргүзер ачы-дузаларының хемчээлиниң болгаш өртек-хөлезининиң, а ол ышкаш болгу дег ондактыының база кандыг түңнелдерлиг бооп болурунуң дугайында эмнедип келген кижиге тода чугаалап бээр;

медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы кылыр эргезин бадыткап турар документилери-биле эмнедип келген кижини таныштырар;

эмчиниң чажыдын сагыыр хүлээлгелиг.

Хууда практика-биле ажылдап турар эмчилер:

эмнедип келген кижини эргежок чугула таварылгаларда өске специалистерге шинчидип, сүмележир, эмнедип келгеннерни чыттырып эмнедири-биле чорудар;

боду түр када чок турар таварылгада, эмнеп турар кижизинге медицина дузазын улаштыр өске эмчи чедирерин хандырар;

бодунуң адын бижээн хуудустуг база хуузунда таңмалыг болур;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларында айтып доктаатканы чурум езугаар база өске-даа акша-хөреңгилериниң күсели-биле бодунуң мергежилин бедидер болгаш (азы) медицинаның чаа мергежилдериниң талазы-биле белеткелди эртер.

8 үүл. Медицинаның хууда ажыл-чорудулгазының талазы-биле чөпшээрел

1. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы чөпшээрелге үндезилеп чорудар. Медицина талазы-биле ажыл-чорудулганың тодаргай хевиринге чөпшээрелди Тыва Республиканың девискээринге медицина талазы-биле ажыл-чорудулга чорудар эрге бээр Тыва Республиканың Чазааның чөпшээрел тыпсыр органы бээр. Чөпшээрелдиң күштүг болурунуң хуусаазын федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр айтыр.

2. Юридиктиг эргелиг албан чери тургуспайн, медицина талазы-биле ажыл-чорудулганы кылып турар хуу кижилерге чөпшээрелди медицина ажыл-чорудулгазын кылыры-биле айыткан хевир бүрүзүнүң аайы-биле чүгле чогуур сертификат барда, тыпсыр.

3. Чөпшээрел бээр органның шиитпирин суд чуруму-биле хомудап болур.

9 үүл. Медицина-санитарияның эге баштайгы дузазын чедиреринiң негелделери

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери медицинаның камгаладылга организациялары-биле чарган керээлерге болгаш эмнедир кижилер-биле керээлерге үндезилээш, медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы чедирер эргелиг.

10 үүл. Медицина дузазын (медицинаның ачы-дузазын) чедирер талазы-биле керээ

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери-биле медицина дузазының (медицина талазы-биле ачы-дузаларның) керээзин бээр талазы-биле керээлерни хамааты хоойлужудулгага дүүштүр чарар.

11 үүл. Кадык камгалалының күрүне магадылалдарының программаларын база муниципалитет программаларын боттандырарынга медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң киржилгези

1. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери күрүне магадылалдарының программаларын медицинаның ыяап-ла камгаладылга программаларының, кадык камгалалының тускай сорулгалыг программаларын боттандырарынга киржир эргелиг.

2. Күрүне магадылалдарының программаларын, кадык камгалалының муниципалитет программаларын боттандырарынга киржир дугайында керээлерни медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери республиканың кадык камгалал эргелелиниң күрүне органы-биле, тус черниң бот-башкарылга органнары-биле, а ол ышкаш медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының программаларынга оларның киржип турары таварылгада чарар болгаш:

медицина дузазының хевирлерин болгаш хемчээлин;

медицина дузазының шынарынга негелделерни база медицина талазы-биле ачы-дузаларның шынары дээш контрольдуң чурумун;

медицина талазы-биле ачы-дузаларның хемчээлин, чурумун база төлевириниң негелделерин;

керээниң хемчээли-биле медицина талазы-биле ажыл-чорудулганың дугайында учеттуг база отчеттуг болурунуң чурумун;

талаларның харыысалгазын;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларында көрдүнген өске-даа негелделерни доктаадып айтыр.

12 чүүл. Медицина дузазының шынары дээш контроль

1. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң чедирип турары медицина дузазының шынары дээш кадык камгалалының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының доктаадып айтыры, медицина дузазының шынарының күрүне стандарттарынга үндезилеп контрольдаар.

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң (камгалалдыг хамаатыларга) чедирип турары, медицина дузазының шынарын Тыва Республиканың кадык камгалал эргелелиниң күрүне органы, кадык камгалалының муниципалитет системазын эргелепбашкарар органнары, медицинаның профессионал ассоциациялары, а ол ышкаш медицинаның камгаладылга организациялары контрольдаар.

13 чүүл. Медицина талазы-биле документация болгаш отчеттуг болуру

1. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң тыпсып бээри түннелдер болгаш документилер күрүнеиң база муниципалитеттиң медицина организацияларының тыпсып бээри ол-ла түннелдери болгаш документилери-биле дөмей юридиктиг ындыг күштүг болур.

2. Тыва Республиканың кадык камгалал эргелелиниң күрүне органы база муниципалитет тургузугларының кадык камгалал органнары күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктаадып айыткан кызыгаарлаашкыннарны барымдаалааш, медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилерин медицинаның шыңгыы отчеттуг болурунуң документилери-биле, ооң иштинде түр када ажыл кылып шыдавазының хуудустары, төрүттүнгениниң база өлгениниң дугайында шынзылгалар-биле, эм-таң аймаан алырының рецептилериниң хуудустары-биле халаска хандырып бээр.

3. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери Россия Федерациязының база Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актылары езугаар көрдүнген статистика учедун болгаш отчедун долдуруп чорудар, ынчангаш оларның ылап шыннысы дээш харыысалгалыг болур.

14 чүүл. Күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде турар эт-хөреңгини түр ээлеп ажыглаары-биле медицинаның хууда ажыл-чорудулгазының субъектилеринге бээри

Күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде турар, кадык камгалал адырынга ажыглаарынга көрдүнген, ол өнчүнүң ээзи чогуур сорулгазынга ажыглавайн турар азы долу хемчээл-биле ажыглап турар эт-хөреңгини Россия Федерациязының, Тыва Республиканың база тус черниң бот-башкарылга органнарының эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларында доктаадып айыткан чурум езугаар медицинаның хууда ажыл-чорудулгазының субъектилеринге аренда керээзинге азы өске-даа керээлерге үндезилээш, түр ээлеп ажыглаары-биле берип болур.

15 чүүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң профессионал ассоциациялары

Медицина талазы-биле ажыл-чорудулганың субъектилериниң профессионал ассоциациялары боттарын эгелеп тургускан документилери-биле дүүштүр боттарының кежигүннериниң болгаш киржикчилериниң, а ол ышкаш эмнедип келгеннериниң эргелерин, хоойлу езугаар эрге-ажыктарын күрүне эрге-чагыргазының органнарынга, тус черниң бот-башкарылга органнарынга база хөй-ниити каттыжыышкыннарынга төлээлээр болгаш камгалаар.

Айыткан профессионал организациялары медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы боттандырып турар кижилер эмнедип келгеннериниң эргелерин, эрге-хоойлу талазы-биле нормаларын, а ол ышкаш медицинаның профессионал этиказының нормаларын хажытканының фактыларын илередип тодараткан таварылгаларда, оларга удур хемчеглерни онаарының дугайында саналдарны күрүне органнарынга киирер эргелиг.

16 чүүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы соксадыры

1. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы федералдыг хоойлужудулга-биле база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр соксадыр. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы соксадыр үндезин болза, чөпшээрелиниң күжүнүң хуусаазының төнгени, ону күш чок болдурар дугайында чөпшээрел бээр органның азы судтуң шиитпири, медицина талазы-биле хууда практика езугаар ажылдаары-биле чөпшээрел берген органның медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы хоруур дугайында шиитпири, медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектизиниң шиитпири болур.

2. Чөпшээрелдиң хуусаазы төнген, чок болза медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы соксадыр дугайында медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың объектизиниң шиитпири үнген таварылгада, бир эвес керээ-биле өске бир чүүл көрдүнмээн болза, керээни чарганы эмнедип келгеннерге болгаш организацияларга медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы соксадырынга чедир ийи айдан орайтатпайн, дыннадыр ужурлуг.

III эге. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың саң-хөө хандырылгазы

17 чүүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың саң-хөө хандырылгазының кирер дөстери

1. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың саң-хөө хандырылгазының кирер дөстери болза:

хамаатыларның хууда акша-хөреңгилери;

медицинаның эки тура камгаладылгазының акша-хөреңгилери;

организацияларның болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының акша-хөреңгилери;

федералдыг хоойлужудулга-биле, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле хоругдаваны өске-даа дөстер болур.

2. Күрүне магадылалдарының программаларын, кадык камгалалының тускай сорулгалыг программаларын медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң киржилгези-биле боттандырарда, айыткан программаларының хемчээли езугаар оларның ажыл-чорудулгазын саң-хөө-биле хандырарының кирер дөзү хамаарышкан бюджеттериниң акша-хөреңгилери болур.

3. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң киржилгези-биле медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының тускай сорулгалыг программаларын боттандырарда, айыткан программаларның хемчээли-биле оларның ажыл-чорудулгазын саң-хөө-биле хандырарының кирер дөзү хамаарышкан бюджеттериниң акша-хөреңгилери болур.

18 чүүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң көргүзери, медицинаның ачы-дузаларының төлевири

1. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң көргүзери, медицина ачы-дузаларын:

эмнедип келгеннер-биле керээлерге;

үшкү (эмнедип келген) кижиге кылдыр хамаатылар-биле болгаш организациялар-биле чарган керээлерге;

медицинаның ыяап-ла база эки тура камгаладылгазы-биле медицина дузазын (медицинаның ачы-дузаларын) көргүзери кылдыр медицинаның камгаладылга организациялары-биле керээлерге;

кадык камгалалының күрүне, муниципалитет, ачы-буян программаларының хемчээли-биле керээлерге үндезилээш;

бо Хоойлуда көрдүнген өске-даа үндезиннер-биле төлээр.

2. Хамаатылар болгаш организациялар-биле (ооң иштинде медицинаның эки тура камгаладылгазы езугаар медицинаның ачы-дузаларын көргүзерде, камгаладылга организациялары-биле) медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң керээлериниң хемчээли-биле медицинаның ачы-дузаларынга тарифтерни талаларның чөпшээрежилгези езугаар доктаадыр.

3. Медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының программаларын боттандырарынга киржип турар медицина талазы-биле ажыл-чорудулганың субъектилериниң медицина ачы-дузаларын федералдыг хоойлужудулга-биле база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр доктаадып айыткан тарифтер езугаар медицинаның ыяап-ла камгаладылга организациялары төлээр.

4. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулга кылып база медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының программаларын боттандырарынга киржип турар, ниити практиканың эмчилериниң көргүзүп турары медицина ачы-дузаларын чүгле айыткан эмчилериниң медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулгазын барымдаалаан хемчээл-биле база ниити практиканың эмчилериниң эмнеп турары кижилеринге өске эмчилериниң чедирип турары медицина ачы-дузаларының төлевирин киириштир кижи бүрүзүнге онаажыр таривиниң хүлээлгезин күүседип турар медицина дузазының төлевириниң нормативтеринге-даа үндезилээш, төлеп берип болур.

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының программаларында кирбейн турар медицинаның база ооң-биле холбашкан ачы-дузаларны эмнедип турар кижиниң чөпшээрели-биле немей төлээр болза, көргүзер эргелиг.

5. Кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет программаларын боттандырарынга киржип турар, медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулга объектилериниң медицина ачы-дузаларын Тыва Республиканың кадык камгалал эргелелиниң күрүне органнары-биле болгаш тус черниң бот-башкарылга органнары-биле керээлерде айтып доктааткан негелделерге дүүштүр төлээр.

6. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың объектилеринге дуза чедирерин дилеп келген ол кижиге медицинаның дүрген дузазын чедиргени дээш хөлезинин медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының программазында медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектизиниң киржилгезинден хамаарылга чокка, ол кижини камгалаткан медицинаны камгаладылга организация төлээр.

7. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери медицинаның чедирип турары ачы-дузаларының, оларны көргүзериниң база төлевириниң даңзызының дугайында сан-медээлерде кирген халас болгаш ылап шын медээлер-биле хамаатыларны хандырар хүлээлгелиг.

IV эге. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы хөгжүдерин күрүнеден болгаш муниципалитет тургузугларының деткиири

19 чүүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилеринге үндүрүгнүң чиигелделерин айтып доктаадыры

Күрүне магадылалдарының программаларын, медицинаның ыяап-ла камгаладылга программаларын болгаш кадык камгалалының тускай сорулгалыг программаларын боттандырарынга киржип турар медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилеринге Россия Федерациязының база Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларынга дүүштүр үндүрүгнүң чиигелделерин (бо программаларны боттандырарынга онаажыр хемчээлдер-биле) берип болур.

20 чүүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы деткиири-биле немелде хемчеглер

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилеринге деткимчени, ылаңгыя:

кредиттерни болгаш чээлилерни эгидерин күрүнеден магадылап бээрин;

медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы хөгжүдеринге дуза чедиреринин тускай сорулгалыг программаларын хүлээп алырының аргазы-биле чедирер.

21 чүүл. Социал камгалалдыг болур эрге

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы юридиктиг эргелиг албан чери тургуспайн, бот-тускай боттандырып турар, а ол ышкаш медицина талазы-биле хуу организацияларда күш-ажылчы керээ езугаар ажылдап турар хуу кижилер (хуузунда практика-биле ажылдап турар эмчилер, фельдшерлер, эмчи сестралары) Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр социал камгалалдыг болур эргелиг.

V эге. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулга дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харыысалга

22 чүүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң харыысалгазы

1. Кадык камгалалының дугайында хоойлужудулганы хажытканы, медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың буруулуг субъектилери федералдыг хоойлужудулгага болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалгага онаажыр.

2. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилери эмнедип турары кижиге медицина дузазын көргүзүп турар үеде, ооң амы-тынынга база кадыкшылынга хора чедиргени дээш федералдыг хоойлужудулгада көрдүнген чурум езугаар харыысалгага онаажыр.

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганың субъектилериниң хамааты харыысалгазын камгаладырының негелделерин федералдыг хоойлужудулгада болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазында айтып доктааткан чурум езугаар таарыштыр көөр.

23 чүүл. Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулгага шаптыктааны база кызыгаарлааны дээш харыысалга

Медицина талазы-биле хууда ажыл-чорудулганы боттандырарынга шаптыктаар азы кызыгаарлаар хамаатылар, юридиктиг эргелиг албан черлери болгаш албан-дужаалдыг кижилер федералдыг хоойлужудулгага база Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалгага онаажыр.

VI эге. Түннел чүүлдер

24 чүүл. Бо Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр нормативтиг актыларны эде кылыры

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга база тус черниң бот-башкарылга органнары бо Хоойлу күштүг болуп эгелээн хүнүнден бээр алды ай дургузунда боттарының нормативтиг актыларын бо хоойлунуң негелделеринге дүүштүр эде кылыр.

25 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№1405
2002 чылдың май 28.

ЫНЧАН ААЛ-ОРАН, ТАЙГА-СЫН...

Чер кырында бар бүгү халаптарның эң айыылдыы — өрт. Ону болдура бээр буруу кижиниң бодунда. Өрт болдурбазы дээрге-ле кижилер-биле хүн бүрүнүң доктаамал ажылды чорудары. Ынчангаш өртке удур албан чериниң эрге-байдалы улгаткан. Республикада Өртке удур эргелел мурнуку чылдарда Иштики херектер яамызынга турган. Тыва Республиканың Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының сайыдының оралакчызының эрге-байдалының деңнелинче Өртке удур эргелелдиң начальнигин көдүрген.

Тыва Республиканың Чазаа арга-арыг кирип, балыктаарын хоруур дугайында доктаалды өйшаанда — 2002 чылдың апрель 15-те хүлээп алган. Кызыл хоорай, кожууннар, сумулар чагыргалары ук доктаалды күүседир талазыбиле чедир боттуг хемчеглер албаан. Түннелдер илдең болгаш көстүп тур. Кызылда, кожуннарда сыын мыйызы хүлээп алыр черлер ажылын кажангызындандаа артык телерадио, солун, сеткүүл дамчыштыр үргүлчүлевишаан. Сактырга, оон өске ажылдар республика девискээрлеринде чок-даа ышкаш.

Херек кырында кайын ындыг болур. Часкы суггат, мал бажын өстүрер болгаш ажаап-тежээр, төнмес-батпас ажыл-херектер барык чүдүрүме. Чижээ, Бай-Тайга кожуунның Ээр-Хавак сумузунуң доктаамал ажыл чок эр кижилери суггатта бир бригада болуп ажылдап турар. Ооң бир кежигүнү Михаил Салчак өөрүбиле кады эрткен чылын багай эвес картофель дүжүдүн өстүрген. Хууда мал-маганныг-даа кижи болду. Сезоннуг ажылдары-биле чергелештир печка салыр, идик кылыр, өске-даа ажыл-ишке ооң ус-шеверин сонуургадым.

— Бо хүннерде картофель, ногаа, тараа шөлүнге эң чугула үүле-херек суггат база катап суггат — дээш, суггаттың бүгү чорудугларын ол делгереңгейбиле тайылбырлады.

Суггаттыг шөлү Эдер-Куйда. Михаил Салчак-биле чугаалашканывыс хүн суггатчыларга чедер артык бензин садып, күш четпейн бардывыс. Чүге дээрге кожуун төвүнүң бензин кудар чери (хөктүг аа?) сезон үезинде электри чырыы-биле хандыртынмаан болган. Кывар-чаар чүүл чокта, бичии-даа үүле-херек албан саадалдыг. Харын-даа Крыловтуң баснязы сагышка кирер. Ала-чайны өттүр электри күчүзүн ажыглаваска, «... Канчангаш-ла көрүп кээрге, харлыг кыжы дүжүп келир...»

Энергияны уш-баш чок харамнанырга, көдээниң чымыжы үстүр, чоннуң хууда амыдыралы бергедежир. Ооң орнунга энергетиктер кожуун чагыргаларын дамчыштыр керээлер, дугуржулгаларын экижидериниң хемчеглерин тывышса, ажыктыг болгу дег. Дораан-на «күжүн дөгээрге», чоннуң «аксы-боскун үзе кезерге» кайын тааржыр. Салым-чол, келир шаг-үени магадылаар көдээ амыдыралдың хөнүп чадап турары энергия ээлеринге шагда-ла билдингир болгай. Амыдырал бергедээрге, ажыл чоктар хөлүн эрттир көвүдээш, чер кезип, өрт айыылын болдуруп турар.

Кожуун төвүнден бичии озалааш суггат шөлдеринге чедип чадааш, Бай-Тайга кожуунда беш дугаар өрт кезээниң ажылхеректери-биле бо удаада таныштывыс. Кезек начальнигиниң оралакчызы капитан Чанхоо кожуун девискээриниң иштинде өрт айыылы болган объектилер, черлер чизе-даңзызы демдеглээн журнал көргүстү. 2002 чылдың эгезинден чоокку хүннерге чедир улашкан өрттерни, ооң чылдагаанын, чидириг, когаралдарның шуптузун ында бирээден бирээ чокка чыып бижээн. Өрт айыылы болу бээр болза, дүвүренчиг медээ соон дарый чоруптар автомашиналар белен. Караул кежигүннери, автотранспорт рулюнуң артынга орар тускай белеткелдиг дайынчылар-биле база ужураштывыс.

Автомашина — анаа транспорт эвес, бир тускай белеткелдиг улуг күчү. Өрт шериниң чуруму дайынчы байдалда чорду. Караулдуң составы Виктор Ооржак (начальниги), Алексей Салчак, Владимир Хертек, Радомир Мижит-Доржу. Дөрт-даа болза, кожамык ырыда дег, дөртен кижи шинчилиг.

Өрт кезээнде шериг аяншинчи бар. Ынчалза-даа ук албан чериниң шиитпирлеттинмейн келген чидиг айтырыгларын база билип алдывыс. Ол дээрге кезектиң материал-техниктиг баазазы, турар чери. Өртчүлерниң ажылдаар бажыңының кыры, үстүкү ханалары буступ дүжериниң кырында келген. Бааза, курлавыр чоорту экижий бээринге бүзүрел бар. Онза байдалдар яамызының составынче киирип кааны анаа эвес болдур ийин.

Кижи бүрүзүнге от-көстен серемчилелдиг болуру кажандаа артык эвес. «Өлден — артар, өрттен — артпас» деп үлегер домак ужур-дөстүг. Ол дээрге салгалдан салгал дамчаан улуг дуржулга. Бай-Тайга кожуунга бо чылдың эрткен айларында чамдык өрттерниң, айыыл-халаптарның бир каш чижектерин маңаа демдеглеп көрейн. Кывар-чаар чүүлдерни шын эвес ажыглаанындан бир автомобиль өрттенген. Дружба суурнуң Хараар-Тей кудумчузунуң бир бажыңының кажаазы өртке алыскан. Оон мал бажы база когараан. Ниити когаралдың түңү 55 муң рубль кылдыр санаттынган. Ооң чылдагааны — электри четкизин шын эвес ажыглааны.

Бай-Тал суурнуң Ленин кудумчузунда 31 дугаар бажың чанынга сиген өрттенген. Садыг-саймаа ажыдары, сайгарары ээ кижиден харыысалганы албан негээр. Бо чылдың апрель 19-та Тээли суурнуң иштинде «Айдыс» садыгның девискээри өртке таварышкан. Хайгаарал чок арткан 7 харлыг оол от-биле ойнааш, «Бай-Тал» күрүне каттышкан бүдүрүлгениң Шындазында хонаш-турлагны өрттеткен. Когаралдың түңү 73 муң рубль.

Бир эвес кожуун, суму чагыргалары, чоннуң эрге-ажыктары дээш туржуп турар күштер бир дембиле ажылдаар болза, ажылдаар черлер калбаабиле тургустунар. Көдээге чурттап ора, мал, чер-биле ажылдар чүдүрүме, ажыл чок чорук республиканың мал, чер ажылдыгларынга турбас ужурлуг. Ынчан тайга-сын, арга-арыг өрт-халапка алыспас. Бөгүнде сыын мыйызы, садыпкы дег чүүлдер чыгдынган кижилер бергениң бергезинге таваржып, төрээн черинге өрт үндүреринден-даа чалданмайн турар. Дүшкүүрлүг байдалды чымчадыры тус чер чагыргаларының арын-нүүрүнде деп билип турар мен. Россия Федерациязы, Тыва Чазак болдунар-ла хемчеглерни кылып, ээ көрнүп турарын утпаалы.

Арапчор ОКСУР.

ЧУРУКТАРДА: *Бай-Тайгада 5 дугаар өрт кезээ белен байдалда.*

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ *тырттырган чуруктары.*

Саая МАЙНАК

АШ КАРАК

Чечен чугаа

(Уланчызы. Эгези № 62 "Шында").

Дуруяалар, аңгырлар — арыгның янзы-бүрү куштары үн салчып, чир-шоң дүжүп-ле турган. Ол үннерде бот-боттарынга дөмейлешпес аялга бар. Дыңнап ханмас тааланчыг. Оларның дылдомаан билир чүве болза, та чүнү чугаалажып турар чүве. Өлүрткеннеринге хомудап, ыглажып турарлары-даа та чеже. Бойдустуң бо кайгамчыктыг аялгазын — дириг үнүн Хоптак-оолдуң адырдүүргезиниң дизиңейнип, коолаан даажы, дарызыг ыжы үреп каапкан. "Ол атканда часпас чорду, огун, дарызын халас ытпас, та чежени кырып алды ыйнаан. Чилбилени берген куурумчуну соксадыр арга болза..." деп элээн үр хомудап боданмышаан, мотоциклин хөделдире берген.

— Ээй, Мерген-оол, мени мана, кайнаар баарың ол? — деп, Хоптак-оол хол былгап алгырбышаан, караңайнып, дүргени кончуг кел чыткан. Каапкаш чоруй баар деп корткан боор оң, шошкувушаан, эгиштеп маңнап келген.

— Чанарым ол — дээш, Хоптак-оолче шириин көрүп орган.

— Мээң машинам чанынга бараалам — дээш боозун эгин ажыр чүктээш, ушкажыпкан.

Үстүкү хөөлбек чанынга чоруп орда, Хоптак-оол алгырып дилээн:

— Орук хажыызында чажырып каан рюкзагым ап аайн, дуңмам — дээш дүже халааш, чүктешкизи хөлчок аартай берген болгаш, мотоциклдиң кожу-кавайынга селеш кылдыр чүдүрүпкен.

Машинага чедир кым-даа хөк дивээн. Мерген-оол машина чанынга доктаапкаш, эзеринден дүшпейн олурган. Хоптак-оол боозун, рюкзагын дүжүрүп алгаш:

— Бээр кел, дуңмам. Ханывыс кадыр суксааныбыс хандырып, чемненип аалы — дээш машиназының эжиин ажыда берген.

Машина иштинден шартагар кара сумка уштуп алгаш, Мерген-оолдуң чанынга чедип келген. Сумкадан хлеб, колбаса, согуна, "Виноград суу" деп каан суксун, водка уштуп, баарынга салып алган. Базыптарга, ажыттына бээр доңгурак-биле солун саазынының кырынга хлебти, колбасаны хээндектей кезипкеш, кырлыг стаканга водканы куткаш, дөрт чүкче чажып амзааш, Мерген-оолче сунган.

Мерген-оол кады чоруур эжин өттүнүп, ыйдамнааш амзааш, ээзинче дедир сунган. Хоптак-оол пактапкаш, Мерген-оолга база катап дугураанны сунган.

— Бир дашканы четтирип, виноград суун пактап ал, суксааның чидип, сергеп, карактарың чырый бээр — деп Мерген-оол-биле кады балык четкилээр аргазын бодап, бодунче ээлдирип аар дээш, кызып, чымчак, ээлдек чугаалаан.

Мерген-оолдуң ишти изиңейнип, арны диртейип келген ышкаш болган "Ам чүнү хөөрээр эвес, дыңнаар-дыр" деп бодап, амданныг чем-биле хүнезиннеп алган, балдыры дыңзыг кижиниң сартыын чип, ооң арнынче көрүп каап орган.

Хоптак-оол үстү берген чугааны хөөктүрүп айтырган:

— Кайда ажылдап турар силер?

— Көдээ ажыл-агый техникумун дооскан мен. Фермага зоотехниктеп чораан мен. Ам... — дээш, Мерген-оол "бо кижи меңээ дузалаптар ирги бе?" деп айтырганзыг көрүп орган.

— Ара соксап-даа каан болзунза, чугааңның утказын билип ор мен. Ам ажыл чок арткан ышкажыл сен. Чүнүң-биле амыдырап тур сен? — деп, Хоптак-оол улам сиңнигип айтырган.

— Одарларга сыңышпастап, бажын ажыр өзүп орган шээрдаа, бода-даа мал когу үстүп бар чыдар. Кыштагларда кажааларны, бажыңнарны бузуп, оорлап аппарган. Бистиң фермавыс турган черде иринди өдек дөңнели берген чыдар-ла-дыр. Ниитиниң малы хеп-хенертен ынчалдыр таваңгайы карара бээрге, хараадан-чыынга кара баарым халаңайнып чор. Бодумнуң каш борбак малым-биле борастанып чор мен — деп, Мерген-оол байгы шынын чугаалап бергеш, куду көрүп алган орган.

— Кара шаар бооп алган ужуп турар куштар ышкаш, көвей мал чүге төнүп бар чыдары ол? — деп, Хоптак-оол өчүк оскундуруп алыр дээнзиг, кажар айтырыг салган.

— Ферманың инектери хенертен эсти берген. Даргалар садарын садып, үлежип алганнар дижир-ле чүве-дир. Ону уктаардаа кижи чок. Коллективтиг ажыл-агый дээр эреңгей черниң малчыннары хой-өшкүзүн аъшчемге, арагага орнап-даа, садыпдаа турарлар. Удуртукчу ат азынган, ажык-кончаа сүрүп, байып аарын бодап чоруур "даргалар" айтырарга, бөрү чипкен, чудап, аарып өлген деп каарлар. Оларның аксы хак дээр. Хуузунда арат ажылы кылган улустуң малы өзүп, көвүдеп турар. Аа, богда, оорлар-даа коргунчуг-дур. Күскээр кыжын, туда кадарып чорумда-ла, чырык хүндүс дугаар чок машиналыг улус, үш кижи, боозун арнып турган, бир инээмни караам кылаңнады чүдүрүп алгаш чоруй барганнар. Милицияга дыңнадып каарымга, истеп сүрбээн-даа, тып бээр бис деп мени ыттан эрттирип каан. Боолуг чораан болзумза, оларныңбиле өлүржүп кааптар турган мен. Туттурган оорларның кырыларын сый шаап, кезедир болза, ынчан оорлаар чорук чидер деп бодаар мен — дээш, Мерген-оол Хоптак-оолче соок көрүп орган.

Хоптак-оол далаш чок, даамай дыңнап орган. "Ак хар чаг кылдыр чыттыр семирээн кончуг улуг инек эъди дужааган эрлер бодунуң дужунда борастанып чоруур бо хөөкүйнүң инээн оорлаан-дыр эвеспе. Ирик байлардан коргар, чыткан хой тургуспас, томаанныг улусту бастып турар өөдежок кайгалдар-дыр оң. Мээ хөй орулга киирген инек болгай" деп чугаалананган ышкаш, сактып ора, Хоптак-оол водканы стакан орту хире куткаш:

— Оорларның оруу муңгаш, аяа долар дижир болгай, тут-турган оорларны хоойлу езугаар шиидер ыйнаан. Холун сый шаап туруп бээрге, хоойлуга дүүшпес, кижизиг эвес боор, дуңмам. Дора өлбес, акшалап аар дээш, чүнүдаа карак ажыттап чоруур ийичаңгыс кижилер бар — дээш дашказын Мерген-оолче сунган.

"Дарга" деп орган кижим ооржу, төтчеглекчи, бак ералыг кижилерниң бирээзи эвеспе моң. Оваарымчалыг болуйн" деп бодап, водканы аас дээш, "Четтирдим, силер ижип көрүңер" — дээш дедир сунган. Хоптак-оол Мерген-оолче хыйыртап көргеш, кылдырады ыгыдыпкан. Сигаретаны кыпсып алгаш, ыжын бургурады үрбүшаан, чугааның темазын өскертип айтырган:

— Мал-маганың кадарар улузуң бар бе? Мээң-биле ажылдаар сен бе?

— Авам-ачам, өөм ишти, оолдарым, ургларым бар — дээш ылавылап айтырган: — Чүнү кылыр мен?

— Тайга-таңдылардан аңнаар, балыктаар, кургап каткан сыын мыйыстары чыыр, каттаар, тооруктаар дээш, сен ышкаш кижи кылыптар ажыл-ла хөй. Мээң ажылдап турар черимде сен хире назылыг эр-даа, кыс-даа кижилер эңмежок — дээш, Мерген-оолга чоокшулап олуруп алган.

— Кайы хире акша ажылдап ап боор мен?

— Кызып-кылайып ажылдаарындан, дыңнангырындан хамааржыр. Кайда-даа маңнажып турар даштыкы машиналар көржүк сен бе?

— Ийе, кандыг-даа өңнүү бар, ат-сывын билип аары берге машиналар чоржук.

— Дүн-хүн чок ажылдаар болзунза, ындыг машиналыг болур сен — деп, Хоптак-оол Мерген-оолду көгүдүп, хөөредип эгелээн.

— Ындыг аас-кежикти бурган башкы меңээ хайырлаваан боор. Улузум-биле сүмележип көрейн, дарга — дээш, Мерген-оол таакпы кыпсып алган.

— Оларның-биле сүмележир чүү боор. Эр кижи боду үзе шиитпирлеп, үениң дынын тудар ужурлуг. Мен ынчаар шиитпирлээш, хамык улузумну чаг иштинде бүүрек ышкаш азырап чор мен. Мээң-биле кады ажылдаар болзунза, саарлып-сайгарлы бээр сен. Дузалаар мен, дуңмам — деп, Мерген-оолга эрзип, байыыргап чугаалананган.

— Ааска өй малдан аңгыда, артыкшылдыг акша база херек. Акша чок болза, амыдыраары бергедээн. Силер-биле ажылдаар болзумза, бут кырынга туруп, балдырым дыңзый бээр бе? — деп ылавылаан.

— Ай-даа четпейн, дүрүгдүрүг, кызыл-кызыл акшалар карманынга сыңмастай бээр — дээш, боданып ора уламчылаан: — Даарта кежээ Саян сыннарының артындан партнерларым келир. Оларны ашкарып-чемгерер дээш, куштап, балыктап аар дээш чоруурум ол-дур. Кады чоруур болган Эзир-оол деп сек мегелеп каан. Баргаш, кудуруунга куу тос баглааш, сывырып чоргузуптар мен. Мээң ачымда чап-чаа даштыкы машина садып алган чүве, кедерезе, оозун хавырып аар мең — деп кыжанган ышкаш, хорадаан сеткилин илереткен.

Чырык имир дүжүп келген. Бойдусту кара кидис шуглап кел чыткан. Мерген-оол дескиндир көрүп тургаш:

— Балыктаар дээрге, кежээ дүжүп келди, Адыг Кайгал-оолович. Ам канчаарыл? — деп сагышсырап айтырган.

"Чыткан теве аксынче каңмыыл кирген" деп чугаалаары ышкаш, Хоптак-оол амырай-ла берген:

— Харын эки. Менде четкилер бар. Дужувуста кара суг аксын, ырак эвесте мугулдурну кежилдир салыптар бис — дээш чииги кончуг тура халып келген.

— Четки-биле балыктаары хоруглуг. Туттуруп алзывысса, хоойлу езугаар харыысалгага онаашпас бис бе?

— Мен турумда кортпа, даамалдарның, егерлериниң бажын мен билир мен. Кедерезе, акшабиле аксын дуй иткеш, сывырыптар мен — дээш машиназының чүк сугар черинден четкилер суп каан шоодай уштуп эккелген.

Мерген-оол тар карактыг капрон четкилерни магадап көрүп турган. "Чаңгыс чорук каяа болбас деп, кады балыктажыпкаш, акшалыг ажылга кирип аардыр" деп боданмышаан, Мерген-оол четкилиг шоодайны мотоциклиниң кавайынга салып алган.

Четкилерни салып доозуп турда, дүмбей караңгы дүшкен. Дүлгээзинниг ай имистелчек чырыын черже саргалак. Түмесая сылдыстар-ла карактарын көрүп, шийип чивеңнешкен. Мерген-оол биле Хоптак-оол кадыр эл кырында дээр шаар көрүп алган, сылдыстар санаан ышкаш, чугаа-соот чок, душдужунда боданып чытканнар. "Кааргаан кас эдергеш, даванын доңурган" дижири ышкаш, кайгал кижи-биле каттыжып алгаш, кара бажым хадый бербес ирги бе" деп бодапкаш, туп-тура халаан.

— Ойт, Мерген-оол, улаарай бердиң бе? — деп айтырбышаан Хоптак-оол ковайып келген.

— Четкилерни кезип алгаш, чанар бис бе? — деп, ол удур айтырган.

— Арай элек, бичии манавыт. Ядараан, ай орай дээп кээр — дээш, чөөн чүкче көрүп каап, сигарета кыпсып, таакпылай берген.

Мерген-оол эл кырынга хемниң шулураан даажын дыңнап, ыңай-бээр кылаштап турган. Төрээн хеминиң суу кажан-даа соглуп катпас. Чүс-чүс чылдарда чалгыглары меңгүннелдир бырлаңайнып, сүржүп, ойнап, эриктерни чылгап, ынаа кысты эргелеткен оол ышкаш, суйбавышаан, кыңгырадыр ырлап агар. Кижиниң чуртталгазы өөрүшкүлүг, муңгаралдыг, кандыг-даа бергелерге таваржыр, назының аныякдаа, кырган-даа үезинде төнүп каар. Бойдустуң амыр-соксаал чок агар дамыр-ханы — хеми-даа ындыг-ла ыйнаан. Кылбас, тутпас, үүлгетпес чүвези чок кижиниң амыдыралы аайлыг-даа, аай чок-даа болур.

— Ооой, оол! Манаан айывыс таңдылар сиртин ажыр хереп үнүп келди. Бичии болгаш, четкилерни кезер бис — дээш, Мерген-оолдуң чанынга кылаштап келген.

— Чүнү бодап тур сен?

— Кижиниң чуртталгазы хем ышкаш болган болза...— дээш, Мерген-оол каттырып каан.

— Сактыр, бодаар чүвези чок, агып-ла чыдар де даан.

— Ындыг чуртталга солун эвес боор оң.

— Шак орайтай берген, баштайгы четкиден эгелээш, дүрген балыктарны савалап аалы.

— Че, чоруптаалы — деп, Мерген-оол амырай берген.

Четкини уштуп эккээрге, кымыскаяк өөн буза тепкен ышкаш, хымылаан, өеэ агараңнаан балык-ла, балык. Өлүп чадап, чурттаар уязы хемче чүткээн ышкаш, четки карактарындан тепкиленип, кудуруктары сортаңайнып чыдырда көөрге, Мерген-оолга кээргенчии дендии болган. Арын-шырайы өөрүшкү долган Хоптак-оол четкиден балык адырып мергежээни муңгаранчыг, холдары караңайнып, шоодайже уруп-ла орган. Ооң чалчырааш, хөөрем, мактаныр аксын хөй балык дуй шаапкан. Мерген-оолдуң тос өкпези туруп, чүрээ саргып орган.

Машинаның чүк сугар үгээнге таарыштыр кылып каан ыяш хааржакка ийи дугаар шоодайны аргажып төө тудуптарга, сыңмайн, черже төктүп, овааланы берген.

— Аа, халак, сыңмайн барды. Ам канчаар чоор. Шоодайга уруп аарга, ылчырап, үрелип каар. Оран кежиин аңчылар деңге үлежир дижир болгай. Төктү берген балыкты хааржаан долдур уруп ал — дээш, чайлай туруп, таакпы кыпсып алган.

(Уланчылыг).

Каайлы албанында

ЭКИ ТҮҢНЕЛДЕРЛИГ БОЛУП...

Май 25-26 хүннеринде Москва хоорайга каайлы ажылдакчыларының аразынга Күрүнениң каайлы комитединиң V чемпионады болуп эрткен. Аңаа Россияның каайлы органнарындан 128 спортчулар киришкен.

Тыва каайлының адын камгалап, 60 кг чедир категорияга дүрген шимчээр тускай отрядтың улуг төлээзи, каайлы албанының капитаны Орлан Хайын база 75-тен 80 кг чедир категорияга "Цаган-Тологой" каайлы чериниң инспектору Владимир Эгер киришкен.

Бистиң спортчуларывыс таваржып келген удурланыкчыларын төлептии-биле тиилээш, ээп чанып келгеннер. Эрткен чылын болуп эрткен мындыг маргылдаага О.С.Хайын киришкеш, үшкү черни алган, а бо чылын ооң чедиишкини улам бедик болуп, мөңгүн медальды, дипломнуң II-ги чергезин болгаш маргылдааның кубогун эккелген. Оон аңгыда Орлан спорт мастеринге кандидаттың нормативтерин чедиишкинии-биле күүсеткен.

Владимир Эгер шаңналдыг чер албазадаа, кончуг шыырак удурланыкчыларга таварышкаш, маргылдаага чаңгыс эвес катап тиилекчи болган.

Орлан биле Владимирниң спортка чүткүлдүүн кады ажылдап турар коллегалары билир болгаш, дараазында маргылдааларга моон-даа эки түңнелдерлиг болуп, кайызы-даа шаңналдыг черлерни чедип алыр дээрзинге идегээннер.

Наталья МОНГУШ.
Тыва каайлы парлалга секретары.

Санал-оналдан солчуп көрээлиңер

ХӨӨРЖҮДҮЛГЕНИ АРТЫК ДАШКА ЧОККА...

Мөчээн кижини сөөлгү орукче үдээриниң талазы-биле чон бүрүзү тускай сагыыр чаңчылдарлыг. Бистиң өгбелеривис бо талазы-биле кайгамчык чараш езу-чаңчылдарлыг чораанын бичии шаамда көрүп-даа, улуг кижилерден дыңнап-даа чораан мен.

1947 чылда бистиң черге "Брюшной тиф" деп айыылдыг аарыг тывылган (ынчан мен 19 харлыг мен). Оон дыка хөй кижилер хораан. Ачам ынчан чылы кирип, 48-тээш чок болду. Ынчан өгге кижи чок болурга, эңчек кырынга чыттыргаш, арнын пөс-биле дуглааш, мурнун кидис-биле дуй көжегелеп каар. Ооң баарынга аъш-чем-даа делгеп турбас чораан.

Мөчээн кижиниң баарынга хөй аъш-чем, арага-дары делгээр багай чаңчыл 60 чылдарны сөөлзүредир тывылган. Ол дугайын 1993 чылда 86 харлыында бурганнаан Очуржап Түлүш мынчаар чугаалап чораан: "Өлген кижиниң баарынга аъш-чем, арага-дары делгээри шын эвес чүве-дир ийин. Мөчээн күжүр ону чиир, ижер эвес. Ооң орнунга дагылга саржаг куткаш, аңаа чула кывыскаш, өй-өйлеп өг иштин артыжап каары — чугула сагылга бо-дур ийин. База ол-ла үеде хайындырган аъш-чемниң дээжизин от-көсче, оран-таңдыже чажып чалбарыыры — эки чаңчыл. Бо дээрге тыва чоннуң эрте шагда-ла тывылган чаагай езулалы-дыр".

Ам дээрге кижи ажааган черге, найыр-байыр болган ышкаш, арагалап-ла эгелээр. Оон эзирээн соонда, хөглеп, хөөреп каттыржып, чамдыктары билбестедир ижип алгаш, ырлажып, чалчыттынып эгелээр. Оон харын мырыңай чок апарган кижиниң төрелдеринден "Че, кудуп туруңар" деп арага негээр. Черле чүнү кижи көрбес дээр. Шаанда болза кижи чок болган черге улус дааш-шимээн үндүрбес, бут баштап кылаштажыр, чугаалажырда, барык-ла сымыражыр. Арага ижип албыстаар бодал кымныңдаа бажынга кирбес. Чүге дээрге арага ижер болза, мөчээн кижини хүндүлевээни ол.

Эрте берген 2000 чылда Казахстанга Туркестан хоорайның 1500 чыл болган улуг байырлалынга хөй-хөй түрк дылдыг чоннарның төлээлерин база казах черниң ат-алдарлыг аксакалдарын улуг төпче президент Назарбаев чалап алгаш, аъш-чем төттүнмес, ынчалза-даа граммдаа арага чок дойну эрттирген. Аалчыларның кайгаан, хараан, эпчоксунган шырайларын көрүп кааш, Назарбаев мынча дээн: "Бөгүн арага чок дээш эпчоксунмайн көрүңер, хүндүлүг аалчыларым. Бис бо назынывыста араганы хөйнү-ле чооглап келдивис. Оода бөгүн эрте-бурунгу Туркестан хоорайның улуг кижилериниң сүнезиннерин хомудатпайн, чаңгыс катап арага ижеринден шеглезивиссе, чүүдаа канчап барбас боор аа" — дээрге, аалчылар чөпсүнүп, адыш часкаан-дыр.

Бо чүнү көргүзүп турары ол? Бистиң бурунгуларывыс ышкаш мөчээн кижилерни хүндүлээр чаагай чаңчыл түрк ук-дөстүг казак чонда бо хүнге чедир кадагалаттынып артканы ол-дур. Бис база-ла түрк уктуг тыва чон чоонган бис.

Оон ыңай өгбелеривистиң кезээ мөңгеде "ээлеп" чыдары, ыдыктыг хөөр черлерни бужартадып, ында "улуг уйгузун удаан" кырганнарывысты, төрел-дөргүлүвүстү, өске-даа чоок кижилеривисти хүндүлевейн, аңаа арага ижер, аштанып-чемненир багай чаңчылдан база адырылганывыс дээре. Чевег чер дээрге арагалап хөглээр "ресторан" эвес-тир. Ол кандыг-даа чоннуң хүндүлээри, бөргүн уштуп мөгеери, болдунар-ла арга-биле арыглап-аштааары ыдыктыг чер-дир. Ол чер эңне шыпшың, маажым, шөлээн, оожургалдыг болур ужурлуг.

Кижи үш дойлуг дээр: **төрууттүнгенде, өгленгенде, чок апарганда** дой эрттирер. Ынчангаш мөчээн кижини сөөлгү орукче үдээрде, болур-чогуурубиле хүндүлеп, арага-дары ишпейн, оожум-топтуг ажаап, ие черге дамчыдып бергеш, дедир чедип келгеш, ам доюнга киржип, аъш-чемин четтирер. Аңаа кайы хамаанчок хөй мал дөгерип, хөй эзт ажыглавас болза эки. Ногаа, кат-чимис, мөөгү, далгандан кылган чемнерни колдадыр болза эки. **Араганың шуут херээ чок деп бодаар-дыр мен.**

Бо дугайында силер чүү деп бодаар силер, эргим номчукчулар? Санал-оналдан солчуп көрээлиңер.

Шойдак-оол ХОВАЛЫГ.

Арыг-Үзүү суур.

Серот Седенович САЛЧАК

2002 чылдың июнь 2-де Тыванын күрүне университединиң алгебра болгаш геометрия кафедразының доцентизи, педагогика эртемнериниң кандидады, "Улус өөредилгезиниң тергиини" Серот Седенович Салчак үр эвес аарааш, чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Серот Седенович Салчак тыва националдыг школага математиканың башкылаашкынының онзагай чүүлдерин шинчилеп көөр талазы-биле баштайгы базымны кылган эртемден боор.

С.С.Салчак 1930 чылдың декабрь 13-те Бай-Тайга кожууннуң Көп-Сөөк сумузунга төрууттүнген. Эге школаны Кызыл-Даггa дооскаш, ол өөредилгезин Кызылдың №2 школазынга уламчылаан. Ук школаны 1950 чылда чедиишкинниг дооскан.

Школага өөренип тура-ла, ол математикага дыка сонуургалдыг турган. Ынчангаш математика ооң чуртталгазының кол өзээ болу бергени анаа эвес.

1951 чылда С.С.Салчак күш-ажылчы допчу-намдарын Бай-Тайганың Бай-Тал школазынга математика башкызы бооп эгелээн.

1952 чылда ол Ленинградтың күрүне университединиң механика-математика факультединге өөренип киргеш, ону 1957 чылда дооскан. Ол-ла чылын Кызылда күрүнениң башкы институдунуң математика кафедразынга С.Салчак улуг башкы бооп ажылдап кирген.

С.С.Салчак башкылаашкындан аңгыда, эртем-шинчилел ажылдарын ынчан кылып чорудуп эгелээн. Ооң эртем сонуургалы тыва националдыг школага математиканы башкылаарының методиказының айтырыглары бооп турган. Аңаа хамаарыштыр "Тыва математиктиг терминология болгаш амгы үе-чадада математика башкылаашкынынга ооң салдары" деп диссертацияны ол чедиишкинниг камгалап алган.

Тывага эртемниң тургустунуп сайзыраарынга Серот Седеновичиниң үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Кижи назыны-биле дөмей 45 чыл иштинде эртемге, ону хөгжүдеринге С.С.Салчак бараан бооп келген. Ооң иштинде барык 30 чыл дургузунда кафедра эргелекчилеп келген.

Серот Седеновичиниң чогумчалыг удуртулгазы-биле хөй-хөй аныяктар эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп, эртем адын камгалап ап, Тыванын үнелиг тускай мергежилдиг эртемденнери апарганнар. Оларның хөй кезии физика-математика факультединиң башкылары бооп ажылдап чоруурунга Серот Седенович чоргаарланып, өөрүп чораан.

С.С.Салчак хөй-хөй эртем-методиктиг ажылдарның автору чораан. Ооң бижээни "Орус-тыва математиктиг терминнер словары" деп ном ам бо үеде тывылбас номнарның бирээзи апарган.

Тыва математиктиг дылды сайзырадырынче база орус дылдан тыва дылче математика номнарының очулгазын экижиде-ринче С.С.Салчак доктаамал сагыш салып чораан. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге студентилерни болгаш башкыларны С.С.Салчак хаара тудуп турган.

С.С.Салчак Кызылдың педагогика институдунуң профсоюз база партбюро ажылынга, оондаа аңгы хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип чораан.

Үр үеде үре-түңнелдиг ажылы дээш С.С.Салчак Чазактың шаңналдары болгаш хүндүлүг аттары-биле демдеглеткен. "Улус өөредилгезиниң тергиини" деп бедик аттың база "Хүндүлүг демдектиң" эдилекчизи. "В.И.Ленинниң 100 хар оюнга таварыштыр шылгараңгай күш-ажыл" дээш база "Күш-ажылдың хоочуну" деп медальдар-биле С.С. Салчак шаңнаткан.

Серот Седенович — кайгамчыктыг ховар кижилерниң бирээзи. Ооң топтуг-томаанныг, кижизиг, шынчы аажы-чаңын, эвилең-ээлдээн кижи кайгап ханмас. Ындыг мөзү-шынарны ол хөй-хөй өөреникчилеринге чоорту-ла дамчыдып берип, кижизидип чораан. Ооң үндезилеп тургузуп кааны математика кафедразы хөй-хөй чылдар иштинде найыралдыг тудуш коллектив бооп чорууру дээрге башкының үнелел чок мөзү-шынарының улуг салдары ол.

Эргим башкывыска хөй-хөй чылыг сөстерни чугаалап четтикпээнивис хомуданчыг. Силер бистиң сагыш-сеткиливисти, үзел-бодалывысты кезээде билир турган силер, БАШКЫ!

Силерниң мерген-угааныңар, чырыткылыг овур-хевириңер бистиң үрүктеривиске кезээ мөңгеде уттундурбас артып каар, БАШКЫ!

Тыванын күрүне университединиң ректорады, физика-математика база көдээ ажыл-агый факультединиң сургуулдары, башкылары, ажылдакчылары, алгебра болгаш геометрия кафедразының коллективи.

Москванын күрүненин культура университединиң Тывада салбырының бот-өөредилгелиг студентилериниң

КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ээлчеглиг сессия

ИЮНЬ 16-ДА

ПТУ-1-ге эгелээр.

Администрация.

Ресагротехтөп көдээ ажыл-агый техниказының **артык кезектерин, дугуйларын** садып турар.

Баар чери: Көдээ ажыл-агый яамызының турар бажыңы, 4-кү каът.

1998 чылда Чаа-Хөл ортумак школазының **Алексей Сергеевич Очур-оолга** тывысканы А 3571285 дугаарлыг аттестадының **демдектерлиг капсырылга бижии** читкени-биле күш чок деп санаар.

СЕМИНАР БОЛУР

Июнь 8-те Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп суурга коммунал ажыл-агыйларда, чылыг-энергия комплекстеринде өрелер төлевес чорук талазы-биле семинар болур. Аңаа кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары, чурттала-коммунал ажыл-агый черлериниң удуртукчулары, яамыларның, ведомстволарның харыысалгалыг ажылдакчылары киржир.

Бо хүннерде чурттакчы чоннуң электри энергиязы дээш өрези 70 млн. акша бооп турар. Чазак бо чылын 89 млн. акшага чурттала субсидияларын камгалап алган, а чартык чыл дургузунда 13 млн. субсидия бижиттинген, оларның 7 млн. рублин ЧЭТ-че болгаш чурттала-коммунал ажыл-агыйларынче шилчиткен..

Семинарның киржикчилери өрелер чүге төлеттинмейн турарын сайгарып, коммунал ажыл-агыйларның ажылын анализтеп, тургустунуп келген байдалды канчаар шиитпирлээриниң аргаларын чугаалажырлар.

А.ХОМУШКУ.

МЫНЧАЛДЫР ЧАЗАЙ НОМЧУУР

Июнь 4-те № 63 "Шын" солунга үнген "Баштайгы түңнелдери" деп материалда "Бай-Тайга кожуунга катап болур соңгулдаларга Борис Монгуш, Алексей Очур киржир" дээнин "Бай-Тайга кожуунга катап болур соңгулдаларга **Борис КҮДЕРЕК, Алексей ОЧУР** киржир" деп чазай номчуур.

Күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи Тес-Хем кожууннуң Берт-Даг суурнуң чурттакчызы

Лойгу-Шара Дойнурович

ЧООДУНУҢ

июнь 3-те хенертен мөчээнин дөргүлтөрелдеринге, чоок кижилеринге дыңнатпышаан, ханы кажыыдалды илередип тур бис.

Кады төрээннери.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы болгаш ооң өөредилге килдизи бүгү күш-ажылын республиканың школаларынга математика башкыларын белеткээринге тураскааткан педагогика эртемнериниң кандидады, Кызылдың күрүне университединиң доцентизи, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус

Серот Седенович

САЛЧАКТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ооң өөнүң иштинге, ургларынга, төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек, Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6663.

Чагыг 61.

АҒАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.